

T.C

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
TARİH ÖNCESİ BİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

**MOĞOLİSTAN GÖÇEBE KÜLTÜRLERİNİN
ETNOARKEOLOJİK AÇIDAN İNCELEMESİ**

SHİNESARAN DALKHAA
2502130604

TEZ DANIŞMANLARI:
PROF. DR. MEHMET ÖZDOĞAN
DOÇ. DR. ERKAN KOYNAR

İSTANBUL- 2019

Bu çalışma, İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından desteklenmiştir. Proje №: 55692

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : Shinesaran DALKHAA Numarası : 2502130204
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı : TARİHÖNCESİ ARKEOLOJİ BİLİM DALI Danışmanı : PROF.DR.MEHMET ÖZDOĞAN
Tez Savunma Tarihi : 01.07.2019 Saati : 13:00
Tez Başlığı : "MOĞALISTAN GÖÇEBE KÜLTÜRLERİNİN ETNOARKEOLOJİK AÇIDAN İNCELENMESİ"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
PROF.DR.MEHMET ÖZDOĞAN		Kabul
PROF.DR.NECMİ KARUL		Kabul
PROF.DR.KEMALETTİN KÖROĞLU		Kabul
DOÇ.DR.ERHAN BIÇAKÇI		Kabul
DOÇ.DR.ZEYNEP ERES		KABUL

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
DOÇ.DR.EMRE GÜLDOĞAN		
DR.ÖĞR.ÜYESİ BİLGE AR		

ÖZ

MOĞOLİSTAN GÖÇEBE KÜLTÜRLERİNİN ETNOARKEOLOJİK AÇIDAN İNCELEMESİ

SHINESARAN DALKHAA

Bu çalışmanın amacı, Moğolistan'da seçilen bölgede bu günkü göçebe yaşam biçimleri etnografik bakımda araştırarak göçebe yaşam biçimlerinin sosyo-kültürel yapıları ve konaklama biçimleri üzerinde araştırmalar yapıp, belgelenmesi ve eski göçebelerin bıraktığı bazı arkeolojik kalıntıları belgelenmesidir. Her iki araştırmadan veriler ile tarih öncesi dönem göçebe toplumlarının bıraktığı kalıntıları anlamak ve etnoarkeolojinin açıdan yorumlamakta ve etnografya çalışmaları ağırlıklı içermektedir .

Çalışmanın giriş bölümünden sonraki birinci bölümünde Moğolistan'ın tanım bilgileri, Moğolistan arkeolojisinin gelişimi, tarihçesi ve başlıca tarih önce kültürleri, İkinci bölümünde göçebelik tanımıyla, Avrasya steplerindeki göçebeliği üzerinde hafif inceleyerek, Moğolistan'da günümüz göçebe yaşam ve yaşam tarzı ele alınmıştır. Üçüncü bölümünde ise ana konusu olan günümüz Moğolistan'da yaşayan göçebe yaşam biçiminin üzerinde yapıldığı etnografya çalışmaları ele alınmıştır. Çalışmanın dördüncü bölümünde Kuragan mezarı'nın tanımı ile arkeoloji bazı bulgular ile etnografya çalışmasının yorum ile karşılaştırma konuyu elde alınmıştır.

Moğolistan yer oluşum yüzünden karasal iklimli, sert bir hava girmesinden dolayı tarım gelişmek uygun olmadığı ve yer oluşum tek bir açık mera otlak göçebe hayvancılığına uygun sağladığını göstermektedir. Neolitik dönemde kendi şekline bulunduğu açık mera göçebe hayvancılığı Tunç Çağında klasik bir şekline dönüşerek zaman boyunca hakim olarak devam ederek günümüze geldiğini izlenmektedir. Göçebe hayvancılığına takip ederek insanların hayat tarzı, doğaya ilişki durumu ve inanç sistemi

de değişlik olamadığını gözlenmiştir. Göçebe insanların yaşam tarzın, geleneksel kültürünün en eski şekli saklaması özelliği açık mera otlak hayvancılık olduğunu da gözlenmektedir.

Anahtar kelimeler: Moęolista, Göçebelik, Kùltürü, Hayvancılık

ABSTRACT

THE ANALYSIS OF THE MONGOLIAN NOMADIC CULTURE ACCORDING TO THE ETHNOARCHEOLOGY

SHINESARAN DALKHAA

The aim of this study is to investigate the sociocultural structures of the nomadic lifestyles and forms of accommodation and documenting some archaeological remains that old nomads left behind by researching the current nomadic lifestyles in the selected region of Mongolia in ethnographic care. The data from both researches included the understanding of the remains left by the prehistoric period nomadic communities, interpreting ethnoarchaeology and ethnography studies.

After the introduction, in the first chapter the definition Mongolia, the development of Mongolia archaeology, his history and the prehistoric cultures, in the second chapter with the definition of nomadism nomadic life and lifestyle in Mongolia were discussed by examining the light on the nomadism of Eurasian steppes. In the third chapter, the main subject was discussed the ethnography study on the nomadic life in Mongolia nowadays. In the fourth chapter of the study, the definition of the Kuragan's and some clouds of archaeology and the comment of the study on ethnographers were discussed the comparison topic.

Due to the terrestrial climate in Mongolia and a hard air stretch, it is not suitable for cultivation developed and the formation of a single open pasture grazing is suitable for nomadic livestock breeding. In the Neolithic period, the open pasture nomad animal breeding is observed by turning into a classical form in the Bronze Age and by continuing as dominant survived over time. It was observed that people's life style, relationship with nature and belief system could not be changed by following the

nomadic livestock. It is also observed that the nomadic people's lifestyle, the oldest form of hiding from the traditional culture is the open pasture grassland livestock.

Keywords: Mongolia, Nomadism, culture, farming

ÖNSÖZ

“Moğolistan Göçebe Kùltürlerinin Etnoarkeolojik Açıdan İncelemesi” başlıklı çalışma, insanların geçmişten bu yana göçebe bir yaşam sürdüğü Moğolistan’daki göçebe toplumları inceleyerek toplanan verinin arkeolojik kayıtlarla karşılaştırılmasını ele almaktadır. Moğolistan’da çoğunlukla yabancı bilim insanların gerçekleştirdiği tarih, etnografya ve arkeoloji alanında çalışmalar yapılmaktadır. Bununla birlikte etnografik verinin etnoarkeolojik açıdan değerlendirildiği bir çalışma bulunmamaktadır. Bu tez çalışması etnoarkeolojik yöntemi ve bakış açısı nedeniyle özgündür. Tez çalışmasında konu seçiminden itibaren her türlü bilgisini paylaşan, farklı bir bakış açısı kazandırmaya yeni yöntemleri ve belgelemeyi öğretmeye çalışan danışmanım Prof. Dr. Mehmet Özdoğan’a sonsuz teşekkür ederim. Ayrıca, Anadolu arkeolojisi ve yerleşik kültürü hakkında temel bilgim olmadığı halde, beni Aşağı Pınar Höyüğü kazılarına kabul ederek Türkiye arkeolojisini daha iyi anlamam katkı sağladığı için, her konuda az bir bilgim ve temelim olduğu halde her zaman destek olduğu için kendisine minnettarım.

Bu çalışmanın gerçekleştirilmesinde, bilgilerini benimle paylaşan, metin düzenlemelerinde bana gerekli desteği veren, kendisine her danıştığım da bana kıymetli zamanını ayırıp sabırla ve büyük bir ilgiyle faydalı olabilmek için elinden gelenin fazlasını sunan hem öğretmenim hem dostum, güler yüzlü Doç. Dr. Eylem Özdoğan’a ne kadar teşekkür etsem azdır.

Araştırmayı yaptığım zamanda önüme çıkan bir soru, göçebelerin ahır ve çadırlarının mimarı açıdan çizilmiş olmasıydı. Bunu ele alıp mimarlık derslerine katlamamı sağlayarak bana mimarlık temel bilgilerini öğrettiği için ve kendi kıymetli bilgileri benimle paylaşan Doç. Dr. Zeynep Eres’e teşekkür ederim.

Tez çalışmam sırasında bana güvenerek gerekli maddi destek için aldığım BAP projesini gerçekleştire bilmem için ikinci danışmanım olmayı kabul eden Doç. Dr. Erkan

Koynar'a minnettarım. Yine proje sorularımı anlatmaya ve çözmekte yardım ettiği için Öğr. Gör. Can Avcı'ya da teşekkürü bir borç bilirim.

İlk Prehistorya bölümüne geldiğim zamandan itibaren beni her zaman güzel karşılayan bana doğru yolu göstermeye yardım etmeye çalışan ve ne zaman olursa olsun benim derdimi dinleyen, sorunumu çözmeye çalışan Prof. Dr. Necmi Karul'a ayrıca teşekkür ederim.

Bu süreçte değerli zamanını harcayarak metin okumaları ve düzeltmeleri ile yardımcı olan Zeynep Sunal'a teşekkür ederim. Bazı resimleri düzeltmelerinde yardımcı olan Erge Yurtdaş'a teşekkür ederim.

Türkiye'de okuma fikrimi destekleyip, elinden gelen her konuda yardımcı olduğu, ve uzantan verdiği destekler için Moğolistan Milli Müzesi'nin müdür yardımcısı Arkeolog Dr. Bayarsaikhan Jamsranjav'a minnettarım. Türkiye'de okumamı sağladığı için İbni Haldun Sosyal Bilimler Burs Programı, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB)'ye, (Ekim 2012- Eylül 2018), teşekkür ederim.

Bu doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri tarafından desteklenmiştir (Proje №: 55692). Bu mali katkılarından dolayı İstanbul Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri koordinasyon birimine teşekkür ederim.

Shinesaran Dalkhaa

İstanbul- 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	vi
RESİM LİSTESİ	xii
HARITA LİSTESİ	xv
ŞEKİL LİSTESİ	xvi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xvii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MOĞOLİSTAN ARKEOLOJİSİ

1.1. MOĞOLİSTAN HAKKINDA GENEL BİLGİLER	4
1.1.1. Doğal Çevre Ortamı	4
1.1.2. Demografi	6
1.1.3. Ekonomi	7
1.2. MOĞOLİSTAN'IN TARİHSEL SÜRECİ	7
1.2.1. Moğolistan Arkeolojisinin Gelişimi ve Tarihçesi	9
1.2.2. Başlıca Tarihöncesi Kültürler	14

İKİNCİ BÖLÜM

GÖÇEBE YAŞAM BİÇİMLERİ

2.1.	GÖÇEBELİK NEDİR VE TANIMI	41
2.2.	AVRASYA STEPLERİNDE GÖÇEBELİK TARİHİ	43
2.3.	MOĞOLİSTAN GÖÇEBE TOPLULUKLAR	46
2.4.	GÜNÜMÜZ GÖÇEBE YAŞAMI VE YAŞAM TARZI	49

ÜÇÜNCÜ BÖLÜMÜ

MOĞOLİSTAN’DA GÖÇEBE YAŞAM VE KONAK YERİ ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA

3.1.	MOĞOLİSTAN’DA ETNOGRAFYA VE ETNOARKEOLOJİ ÇALIŞMALARI	53
3.2.	ETNOGRAFYA SÖZCÜĞÜNÜN TANIMI	54
3.3.	ETNOARKEOLOJİNİN TANIMI	55
3.4.	ÇALIŞILAN KONAK YERİ	56
3.4.1.	Kışlık Konağı	62
3.4.2.	Bahar Konağı	65
3.4.3.	Yazlık Konağı.....	65
3.4.4.	Sonbaharlık Konağı	67
3.5.	GÖÇEBELERİN YURT VEYA ÇADIRI	69
3.5.1.	Çadır İçi Düzeni.....	71
3.5.2.	Çadır Dış Şekli	76

3.6.	GÖÇ ETME SÜRECİ.....	77
3.6.1.	Boşaltılan Yerde Geride Kalanlar	77
3.6.2.	Malzemelerin Bırakılma Nedeni	78
3.6.3.	Kamp Terk Edilme Süreci ve Tamamen Terk Edilmesi	79
3.6.4.	Bir yıl İçinde Yaşanan Mevsimsel Dönüşüm Süreci	79
3.7.	GÖÇEBE EKONOMİK YAŞAM VE KIŞA	80
	HAZIRLIK	80
3.7.1.	Beslenme	85
3.7.2.	Hayvanları Ehlileştirmek	90
3.7.3.	Avcılık.....	91
3.8.	MATERYAL KÜLTÜRLER, DERİ ve YÜN İŞLEMLERİ.....	93
3.9.	GELENEKSEL İNANCI	98
3.9.1.	Hayvancılıkla İlgili İnancı	99
3.9.2.	Doğayla İlişki Ritüeller.....	100
3.10.	EVLİLİK VE DÜĞÜN	103
3.11.	KARDEŞLİK OLMA DURUMU	104
3.12.	CENAZE TÖRENİ.....	105

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ARKEOLOJİK BULGULAR İLE ETNOGRAFİK
ÇALIŞMANIN KARŞILAŞTIRMASI

4.1.	ARKEOLOJİK BULGULAR.....	107
4.1.1.	At ve Atın Kullanımı ile İlgili Araç Gereçler.....	107
4.1.2.	Kıyafet.....	110
4.1.3.	Evler (Çadırlar).....	114
4.1.4.	Beslenme	119
4.1.5.	İnanç, ritüel	121
4.2.	ETNOGRAFİK VERİLERLE KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME	124
4.2.1.	Günümüzde kullanılan at kullanım araç gereçleri	124
4.2.2.	Günümüzde kullanılan kıyafetler	127
4.2.3.	Çadır.....	128
4.2.4.	Beslenme	129
4.2.5.	İnanç ve ritüel.....	131
SONUÇ		132
BİBLOGRAFYA:.....		136

RESİM LİSTESİ

Resim 1: Hoit Tsenher Mağarası'ndaki duvar resmi. (Tseveendorj vd, 2006: 60).	17
Resim 2. Kafatası Parçası (Tseveendorj, 2005:3).	18
Resim 3. Mojoo kaya resmi (Tseveendor vd, 2003: 75.)	20
Resim 4. Afanasiyev kurgan, kültürü ve sivri/yuvarlak dipli çömlek. Bayan-Ölgii aymak Ulaanhus sumu. (Erdenebaatar, 2007: 39).....	24
Resim 5. Hemtseg kurganı (Turbat, 2010: 158).....	26
Resim 6. Mönkhairhan kültürü, (Erdenebaatar, 2007: 40).	27
Resim 7. Şorgoolcin kurgan mezarı (Erdenebaatar vd, 2007: 46)	28
Resim 8. Dörtgen kuragan mezerı (https://mongoltoli.mn/history/).	29
Resim 9. Khirgisuur kültürü.....	31
Resim 10. Geyik Taşı. Hovd aymak. Möst sumu, Höşöötiin am ve Bayan-Ulgii aymak. Tsengel sumu, Tsagaan gölü.	32
Resim 11. Kazıma tekniğiyle yapılmış kaya resmi. Bayanhongor aymak, Bayanlig sumu.	34
Resim 12. Pazırık kurgan mezerları, yeryüzü şekli (https://mongoltoli.mn/history/).	35
Resim 13. Pazırık kurgan mezarında bulunan buluntular “atları süslemek için kullanılan nesneler ile canlandırması” (a.e. https://mongoltoli.mn/history/h/584).....	36
Resim 14. Çandmanı Dağ kurgan mezarlarından buluntular (Tseveendor, 2007: 116, 118, 120).....	37
Resim 15. Tsaatan'ların çadırı.	52
Resim 16. Tsetserleg sum.	58
Resim 17. Tahilt Vadisi.	61
Resim 18. Kışlık Konağı.....	63
Resim 19. Yazlık konağı.....	66
Resim 20. Sonbaharlık konağı.	68
Resim 21. Çadır iç mekan genel görünüm.	74
Resim 22. Çadır iç mekan; oturmak ve yatmak için divanlar ve mutfak eşyaları.	74

Resim 23. Çadır içi, mutfak eşyalarının durduğu doğu taraf.	75
Resim 24. Çadır içi, ata binmek için kullanılan eşyaların durduğu batı taraf.	75
Resim 25. Çadır dış görünüm.	76
Resim 26. Ot kesme.	82
Resim 27. Kesilen otları çevreleyerek kurutma.	82
Resim 28. Kurumuş otları toplama.	83
Resim 29. Otlar kış konaklama yerine götürülürken.	83
Resim 30. Tuz toplama.	84
Resim 31. Moğol göçebe halkının temel besinlerinden Aaruul (kurutulmuş yoğurt).....	87
Resim 32. Kaymak depolanması.	88
Resim 33. Özel günler için hazırlanmış yemek masası.	90
Resim 34. İçine kımız veya at sütü koyularak kullanılan deri çuva.	95
Resim 35. Büyükbaş hayvan derisinden yapılmış halatlar.	95
Resim 36. Deve yününden keçe yer örtüsü.	97
Resim 37. Hayvan sürülerinin koruyucusu seçilen ve bu nedenle özel boyunluk takılmış koyun.	100
Resim 38. Atlı Moğol göçebeler ve Ovoo tapınağı.	102
Resim 39. Ovoo töreni sırasında tapınağa sunulan yemekler.	102
Resim 40. MÖ. 2700 yıllarına tarihlenen bronz gem parçaları (Moğolistan Milli Müzesi).	108
Resim 41. MS. 8 yüzyıla ait ahşaptan eyer ve demir dizgin (Moğolistan Milli Müzesi).	110
Resim 42. Çinliler tarafından 14. yüzyılda çizilmiş Hun resmi (Egiimaa, 2011: 108).	111
Resim 43. Eski Türkler ve Moğollar dönemi taş heykeller.	113
Resim 44. 13-14. yüzyıla ait Moğol Kıyafeti (Moğolistan Milli Müzesi).	114
Resim 45. Tunç Çağı kaya resimlerindeki çadır ve arabalı çadır betimleri. Bayanhongor aymak, Biçigtiin Am, (Tseveendor, 2003: 56,57).	116
Resim 46. Kazılar esnasında bulunmuş Hun İmparatorluğu dönemine ait tabut süsü. Hentey aymak, Bayan-Adarda, Duurlig nars, 2 numaralı mezar (Eregzen, 2011: 72). ..	117

Resim 47. Şatar Çuluu. Eski Türkler dönemi, dikdörtgen biçimli dikilmiş taş (Bayanhongor aymak, Erdenetsogt sum)	118
Resim 48. Keçe halı, Hun İmpartorluğu Dönemi; Tuv aymak, Batsumber sum, Hoyon dağı 6'ci mezarı. (Erdene-Ochir, 2011: 250).	118
Resim 49. Neolitik Dönem taş figürin (Onga)	122
Resim 50. Hitaylar Dönemi ahşap figürin. (Altanzaya, 2000: 98)	122
Resim 51. Özel günler için süslenmiş at	126
Resim 52. Taşımacılıkta kullanılan sığırlar	127
Resim 53. Halha Moğol kıyafeti	128

HARITA LİSTESİ

Harita1. Moğolistan fiziksel haritası. (https://www.researchgate.net/figure/Physical-and-political-map-of-Mongolia_fig5_258256589).....	5
Harita 2. Avrasya Stepleri.....	44
Harita 3 MÖ 1. bin yılın son yarısında ait üst üste gelen kültürlerin sınırları (kısaltmış şekilde göstermektedir) (Eregzen, 2014: 112).....	48
Harita 4. Hövsgöl aymak (Çalışmanın gerçekleştiği yer kırmızı ile işaretlenmiştir).	57
http://ontheworldmap.com/mongolia/mongolia-physical-map.jpg	57

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1. Kışlık konağı genel plan.....	64
Şekil 2. Yazlık konağı genel plan.....	67
Şekil 3. Çadır genel planı.....	73

KISALTMALAR LİSTESİ

a.e	: Aynı eser
MÖ.	: Milatdan Önce
Km	:Kilometre
m	: Metre
vd	: ve değerleri

GİRİŞ

Bu tez çalışması, günümüzde Moğolistan'da yaşayan göçebe toplumları etnografik bakımdan inceleyerek, tarihöncesi dönemdeki göçebe yaşam biçiminin anlaşılmasına ilişkin verileri toplamayı amaçlamaktadır. Moğolistan'da Paleolitik Çağ boyunca avcılık ve toplayıcılıkla geçinen insan toplulukları Mezolitik Dönem ile birlikte ağırlıklı olarak hayvancılık ile geçimini sağlayan toplumlara dönüşmüştür. Büyük olasılık ile ekolojik ve/veya ekonomik nedenler dolayısıyla Orta Asya'daki göçebe topluluklar, kuzeyden güneye ve doğudan batıya, bölgenin neredeyse tamamında yoğun bir hareketlilik içindedir. Binlerce yıl süren bu hareketlilik, ortak bir dil ve kültürel yapının oluşmasıyla sonuçlanmıştır. Yüzey araştırmaları ve kazılarla açığa çıkarılan veriler, tarihöncesinde Moğolistan'ın farklı kesimlerindeki avcı topluluklara ilişkin önemli bilgileri ortaya koymaktadır. Bu küçük göçer toplulukların yavaş yavaş daha geniş kabileler oluşturdukları, daha sonraki dönemlerde ise ortak dil, kültür ve yaşam biçimine sahip, daha karmaşık toplumların ortaya çıkarak devletleştikleri ve büyük imparatorluklar kurdukları anlaşılmıştır. Organize olmuş bu göçer topluluklar Avrasya toprağında belirgin iz bırakmıştır. Binlerce yıl süren bu göçebe yaşam, aynı topraklarda halen devam etmesine karşın geride neleri bırakıp, neleri taşıyarak geldikleri ise önemli bir sorundur.

Konunun tanıtımı, amaç ve kapsam

Terim olarak etnografik ve arkeoloji terimlerinin birleştirmesinden oluşan etnoarkeoloji çalışmamız bağlamında, günümüz göçebe yaşam biçimlerini etnografik bakımdan araştırılmak ve bu toplumların sosyo-kültürel yapıları ile yerleşim biçimleri üzerinde araştırmaları yapılarak belgelenmesi amacıyla kullanılmıştır. Moğolistan'daki bütün göçebe toplulukları incelemek mümkün olmayacağından, saha çalışması yapabilmemizin olanklı olduğu bir bölge seçilerek incelenmiştir. Bunun için Moğolistan'ın kuzeybatısında yaşayan göçebelerin olduğu bir bölge ele alınmıştır.

Başkent'e 1117 km uzaklığında, Moğolistan'daki 21 aymaktan¹ biri olan Hövsgöl'de Tsetserleg sum² Tahilt Gölü vadisi çevrelerinde yaşayan göçebeler, iki sene boyunca, aralıklı olarak bölgeye gidilip dönemsel olarak orada bir süre yaşayıp, günlük hayatları ve yaşam tarzlarının incelenerek, belgelemesine ilişkin bir çalışma gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmadan elde edilen bilgi ve ulaşılan sonuçlar, Moğolistan'ın tarihöncesi ve tarihi devirlerine ilişkin arkeolojik veriler çerçevesinde değerlendirilmekte ve Avrasya steplerine geçiş kültürlerine de kısaca değinilmektedir.

Bu tez çalışma kapsamında Moğolistan'ın kronolojisi, tarihöncesi kültürleri, göçebe yaşam tarzı ve Avrasya kültürleri kısaca tanıtılarak, günümüz Moğolistan'daki göçebe yaşam biçimine ilişkin etnografik belgeleme çalışmalarına yer verilmiştir. Ardından eski göçebelerin bıraktığı arkeolojik kalıntılar tanıtılıp, etnoğrafik verilerle karşılaştırarak değerlendirilmektedir.

Bu çalışmanın amacı seçilen bölgede bugünkü göçebe yaşam biçimlerini etnografik bakımdan araştırmak ve göçebe yaşam biçimlerinin sosyo-kültürel yapıları ve konak yeri biçimleri üzerinde araştırma yapılarak belgelenmesi ve arkeolojik verilerin yorumlanmasında kullanılmasıdır. Etnoğrafik araştırmadan elde edilen veriler ile tarihöncesi dönem göçebe topluluklarının bıraktığı kalıntıları anlamaya ve yorumlamaya çalışılmıştır.

Çalışmanın yöntemi

Araştırma, etnografik gözlem ve belgeleme ile kütüphane çalışması olmak üzere iki koldan yürütülmüştür. Yöntem olarak enografya çalışmanın ana şekli olan davranışları doğrudan gözlemeyi ve bu gözlemlere bağlı olarak tanımlamayı esas alan araştırmayı (Hikmet,2012: 652) kullanmıştır. Seçilen bölgedeki göçebeler ile iki sene içinde farklı dönemlere gidip, gözlenen grup üyeleri ile birlikte yaşayıp onların davranışları, araç

¹ Moğolistan'da 21 aymak denilen idari birim, ayrılmaktadır. Tez boyunca aymak kelimesi ile sık sık kullanılmaktadır.

² 21 Aymak kendilerinin içinde, sum adı verilen küçük idari birimlere ayrılmaktadır.

gereçleri, mimari ve kamp yerleri ile yaşam tarzları açıklanmaya ve yorumlamaya çalışmıştır. Aynı anda göçebelerin yaptığı işleri daha net anlamak ve belgelemek için ayrıntılı gözlem, fotoğraf çekimi ve konak yerlerinin planları yapılmıştır. Ayrıca çalışma süresinde Moğolistan Milli Müzesi ve Moğolistan Tarih ve Arkeoloji Enstitüsünde yürütülen çalışmalarının sonucu raporlar veya dergilerden tarama yaparak faydalanmıştır.

Arkeoloji dünyasında, bir yaklaşım ve değerlendirme yöntemi olarak kabul edilen etnoarkeolojik çalışmalar yoğun bir şekilde artarak devam ederken, Moğolistan için aynı durum geçerli değildir. Yayın taramasında, yaklaşık son beş yıl içindeki yayınlarda, etnoarkeoloji terimine arasıra rastlanmaktadır. Ancak etnoarkeoloji konulu bir çalışmanın olmadığı görülmektedir. Bu bakımdan çalışmamız Moğolistan için ilk etnoarkeolojik çalışma denemesi olması bakımından önem taşımaktadır

BİRİNCİ BÖLÜM

MOĞOLİSTAN ARKEOLOJİSİ

1.1. MOĞOLİSTAN HAKKINDA GENEL BİLGİLER

1.1.1. Doğal Çevre Ortamı

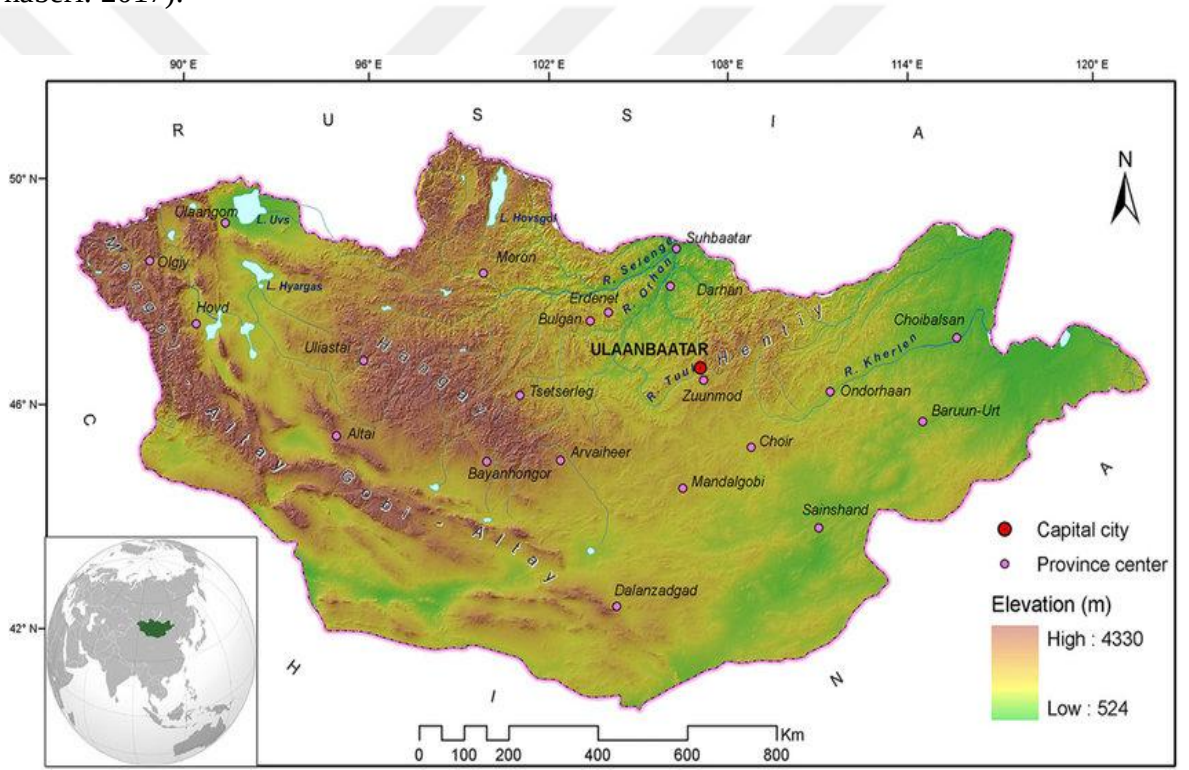
Moğolistan Orta Asya'nın merkezinde, 41°35" - 52° 06" enlemleri ile 87°47" - 119° 57" boylamları arasında yer almaktadır. Ülke sınırlarının toplam uzunluğu 8252.7 km olup, kuzeyinde Rusya, güneyi, doğusu ve batısında Çin Cumhuriyeti ile komşudur. Genel olarak deniz seviyesinden 1580 m yüksektedir. En yüksek noktası "Huiten" yani kelime anlamı olarak 'soğuk' anlamına gelen yerde 4374 m yüksekliktedir. En alçak noktası ise "Huh Nuriin Hotgor" denilen yerde 532 metrededir. Ulanbatur, ülkenin başkenti olmakla birlikte aynı zamanda en büyük şehridir.

Moğolistan coğrafyasının büyük bölümü yayla görünümündedir. Güneydoğusunda bulunan Gobi Çölü'nün dışında ülkenin genelinde birçok dağ silsilesi vardır. Rusya ile kuzeybatı sınırı boyunca Tanno-Ola Sıradağları uzanmakta, kuzeydoğusunda da Kentei Dağları bulunmaktadır. Batı iç kısmında Hangay dağları yer almaktadır. Moğolistan ve Gobi Altayları ise batıdan güneydoğuya doğru Çin sınırı yakınlarına kadar uzanmaktadır (Jayka, 2016: 28-29) (Harita:1).

Kuzeydeki nehir vadieri, bilhassa Selenge ve Orkun havzaları verimlidir. Kerulen Vadisi, Doğu Moğolistan'a doğru geniş bir anayol niteliğindedir. Sadece Kerulen ve Onon nehirleri Büyük Okyanus'a dökülmekte, diğerleri daha çok göllerle bağlantılıdır. Ülkede çok sayıda tuz gölü olan ve denize bağlantısı olmayan göl de vardır. Moğolistan'ın belli başlı gölleri: Ubas Nor, Hara Usu, Airik Nor, Hiyargas Nor ve Höbsgöl'dur (a.e, 2016: 28-29).

İklim: Moğolistan'ın büyük bölümünde, az yağış olmakla birlikte, büyük sıcaklık değişikliklerine sahip, sert bir karasal iklim hüküm sürer. Ekseriya yaz yağmurları

şeklinde olan yağış, ülkenin değişik kısımlarında yılda 100 ile 300 mm arasında değişir. Aşırı soğukla birlikte gelen hafif kar, kuzey kısmında devamlı donmuş olarak kalan, önemli bir kuşağı meydana getirmiştir. Sıcaklık farkı oldukça büyüktür. Ulanbatur'da Ocak ayındaki sıcaklık ortalaması -28°C , Temmuz ayındaki ise 18°C 'dir. En yüksek ve en düşük sıcaklıklar arası fark daha da büyüktür. Kışın ırmaklar ve göller donar. Kuvvetli toz ve kum fırtınaları görülür (Meteoroloji ve Çevre Araştırma Enstitüsü, haberi: 2017).

Harita1. Moğolistan fiziksel haritası. (https://www.researchgate.net/figure/Physical-and-political-map-of-Mongolia_fig5_258256589)

Doğal kaynaklar: Gobi hariç Moğolistan'ın büyük bölümü, hayvancılığa imkan veren çimenlik ve çayır halindedir. Dağlar, kuzeybatıdakiler hariç genellikle çıplaktır (ağaçsızdır). Çoğu bölgelerinde vahşi hayvanlar bulunur (Jayka, 2016). Bunlardan çoğunluğu oluşturan memeli hayvanlar arasında koyun, keçi, geyik, ren geyiği (bilhassa Höbsgöl Gölü çevresinde) ile yabani deve ve at sayılabilir. Her yerde bulunan dağ

sıçanı (marmota) sistemli olarak kürkü için avlanır (Lhkagvasuren vd, 2009). Moğol paleontolojistlerinin yaptığı keşifler, Moğolistan'da bol miktarda dinazor fosili bulunduğunu göstermektedir (Tsogtbaatar, 2017:86). Maden kömürü ve bakır yeraltı zenginliklerini teşkil eder (Jayka, 2016) .

İdari yapı: Moğolistan 21 tane aймаğa (il) bölünmüş durumdadır. Aymak'lar ise sum denilen yönetim birimlerine ayrılmakta ve toplam 347 tane sum bulunmaktadır (a.e, 2016: 34).

1.1.2. Demografi

Moğolistan nüfusu 2015 yılında 3057.8 bin kişi olarak sayılmıştır. Yıllık verilere göre nüfus artışı kadın ve erkek oranı dengeli gitmektedir (Mongolian Statistical Yearbook, 2015: 23).

Nüfusunun %95'nini Moğollar³, %4.5'ini kazaklar, kalanını ise Çin, Rus, Amerika ve Koreliler oluşturur. Moğolistan'da çeşitli lehçeler konuşulur. En önemlisi Halha'ların konuştuğu ve diğer bütün Moğollar tarafından anlaşılan Moğolcadır. Moğolca resmi lisan olarak kullanılır ve Kiril alfabesiyle yazılır. Okullarda Rusça ve İngilizce başlıca yabancı dil olarak öğretilir. Okuma-Yazma oranı %98'dir (Moğolistan İnsan Kaynağı, İstatistik verileri, 2010: 27-34, 2015: 17). Moğolistan'da din olarak Buddizm yaygın olmasına rağmen Şamanizm, Hristiyanlık ve İslamı kabul edilmektedir (a.e, 2010: 34).

Günümüzde Moğolistan, parlamenter sistemle yönetilmektedir. Seçimler 4 senede bir yapılır ve seçim yaşı 18'dir. Adli işler, üyeleri dört yıllık süreyle Büyük Halk Meclisince seçilen, Anayasa Mahkemesince yürütülür. Bütün erkek vatandaşlar Halk Ordusunda askerlik yapmaya mecburdur (a.e, 2015: 18).

³ Moğolistanda yaklaşık 20 Moğol soylu yaşamaktadır ve Halha en büyük Moğol soyudur.

1.1.3. Ekonomi

Moğolistan'ın ekonomisi hayvancılık ve madencilığe dayalıdır (Jayka, 2016: 65). Mineral kaynağı fazlaca bulunmakta, özellikle bakır, kömür, molibden, kalay, tungsten ve altın üretimi ekonomide çok önemlidir (CIA World Factbook). Eski Sovyetler birliğine bağlı bir ekonomik yapı gösteren bu ülkede, 1990'dan sonra devlet işletmeleri aşamalı olarak özelleştirilmeye başlanmış ve serbest pazar ekonomisine geçilmiştir (Jayka, 2016). Başkentte 30 binden fazla özel iş faaliyeti bulunmakta ve kırsalda yaşayanlar hayvancılıkla geçinmektedir. Tarım için genellikle kırmızı buğday, arpa, sebze olarak ise domates, karpuz, ve hayvan yemi yetiştirilmektedir (a.e, 2016). Ana ticaret ortağı Çin'dir. 2014 yılı verilerine göre ihracatın % 90'ı, ithalatın ise % 37.7'si Çin ile yapılmaktadır (a.e, 2016). Moğolistan, iki büyük devletin ortasında ve denize çıkışsız bir ülke olduğundan, ekonomik olarak bu durumu fazlaca etkilenmektedir. Deniz yoluyla gelen taşımacılığı Rusya ve Çin üzerinden almakta olduğundan madencilik dışında, diğer sanayi faaliyetleri bakımından zayıf bir ülkedir.

1.2. MOĞOLİSTAN'IN TARİHSEL SÜRECİ

Moğolistan'ın tarihi dönemlerinin ayrımında, tarihçiler ve diğer bilim insanları arasında farklı görüşler vardır. Bazı tarihçiler kronoloji tarafından baksalar da diğerleri tarihi önemli olaylara göre ayırmaktadır.

Kronoloji: Moğolistan'da insana ilişkin en eski bulgular GÖ 750.000-800.000'lere kadar inmektedir. Bayanhongor Aymak'ta yer alan Narin Gölü-17B ve aynı bölgede yer alan Tsagaan Mağarası'nda bulunan taş aletler Moğolistan'ın en eski buluntuları olup, Alt Paleolitik Çağ'a tarihlendirilmektedir (Derevyanko vd, 1996, 1997-1998). Bunun dışında Paleolitik Çağ'a tarihlendiren kazıma kaya resimleri Hovd Aymak'taki Hoit Tzenher Mağarası, İşgin Tolgoi, Çandmanı Har Üzür ve Uvs Aymak'taki Had Üzür, Bayan-Ölgii Aymak'taki Tzagaan Salaa gibi birçok yerde bulunmaktadır (Tseveendorj vd, 2003: 57). Özellikle kaya resimleri, sanatın Moğolistan'da Üst Paleolitik'te, yani

Afrika ve Avrupa kıtalarıyla aynı zamanda ortaya çıktığını göstermektedir (Dorj vd, 1978: 94-95). Kaya resimleri, Moğol topraklarına uygun, geliştirilebilir en eski sanat türü olarak Tunç Çağı ve Erken Demir Çağları'nda da devam ederek gelişmiştir ve bölge kaya sanatının zengin örneklerine sahiptir.

Moğolistanda hayvancılık Mezolitik Dönem'de başlamakta (Tseveendorj vd, 2002: 25) ve ana geçim kaynağını oluşturmaktadır. Tarım ise Neolitik ile birlikte başlamıştır (a.e, 2002: 30). MÖ 4-3. bin yıllarda bakır üretilmeye başladığı ise özellikle Bozkır ve Gobi Çölü bölgelerinden bilinmektedir (Tseveendorj vd, 2002: 116). Bununla birlikte son dönemlerde yapılan araştırma sonuçlar göre Bakır Çağı'yı MÖ 5. bin yıllarda tarihlendirmiştir (Turbat, 2012: 10). Yaklaşık MÖ 2. bin yıllardan Tunç silahları üretilmeye başlamasıyla birlikte hayvancılık göçebe bir yaşam biçimiyle yapıldığından, insanların hareket ve iletişim halinde olmalarını pekiştirmiş, bu da ekonomik veya kültürel ilişkilerin gelişmesini sağlamıştır (Tseveendorj vd, 2002: 117).

Tunç Çağı'ndaki göçebe kavimlerin görkemli sanat eserleri, Geyik taşları 1200'den fazla sayıdadır (Turbat, 2016). Bu eserler, Moğolistan ve Avrasya steplerinde geniş izlenebilmektedir. Bulunğunu eserlerin 90% Moğolistandadır (a.e, 2016). Bununla birlikte, Khirgisuur, Şorgooljin ve Dörtgen Mezar Kültürü olarak anılan toluluklar da yaşıyordu. Moğolistan'da MÖ. 7 yüzyıllarda metal üretimine geçmişse de tarım ile uğraşan ve yerleşik yaşayan toplumlar, dünyanın diğer kesimlerindeki gibi çok gelişmemiştir. Tunç ve Erken Demir Çağı, MÖ 7-3 yüzyıllarda Çandmanı Dağ kurgan kültürüleri (Tseveendorj, 2007: 7) ve Pazırık kurgan kültürüleri denilen İskit toplulukları (Batsukh, 2012: 49-59) Kuzeybatı Moğolistanda yaşamaktadır.

MÖ 3. yüzyılda Orta Asya'nın göçebe kabilelerinden Hun'lar, ilk devleti kurup 300 yıl hakimiyet kurmuşlardır (Gumilev, 2005). Hun Devleti sonrası Siyenpi ve Juçanlar hakimiyet sürmüştür. Bunlardan sonra 5- 9. yüzyıllar aralarında Eski Türkler, Uygur ve Kırgızlar gibi devletler birbirine mucade ederek hakimiyet sürmüştür. Bunlardan Uygurlar başkentlerini Orhun Gölü Vadisi'nde Ordu Balıq'e, Selenge Vadisi'nde, Biybuluk şehri kurmuşlardır. Uygurlar el sanatları ve tarım işlerini

geliştirdikleri gibi kültürel eğitimi de önem vererek geliştiryordu (Tseveendorj vd, 2002). Uygurlar'dan sonrası 10. yüzyıllarından itibaren Hitaylar 200 yıllarından fazla hakimiyet sürmüştür. Hitaylar çiftçilik ve kültürel gelişim açısından farklı ölçütlerde aşırıyordu. Zira, onlar hem yerleşik hem de göçebe olmak üzere iki farklı yaşam biçimine sahipti. Hitaylar tarafından Herlen Bars, Öglügçiin Herem, Çintolgoyn Balgas ve Kara Buhin Balgas denilen birçok şehir kurulmuştur. Tarım ve hayvancılığın yanı sıra zanaat işleri de geliştiryorlardı. Hitaylar büyük ve küçük yazı denilen yazıtları yaparak edebiyat, müzik ve devlet tarihi yazma gibi işleri geniş ölçüde yapıyordu (Perlee, 1959).

Moğol toprağında Tunç Çağı'nda göçebe hayvancılık yapan toplumlar zaman boyunca devamlı gelişerek, 1206 yılda Büyük Moğol İmparatorluğu'nu kurmuştur. Çengiz Kan'dan başlayarak 37 han tahta geçmiş ve 1634 yılına kadar Büyük Moğol İmparatorluğu varlığını sürdürmüştür.

1691 ile 1911 yılları arası, Moğollar Mançular'ın hakimiyetinde kalmış, 1911'de bağımsızlıklarını elde ettiklerinde Bogd Khan tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Bogd Khan öldüğünde monarşist yönetimden vazgeçip, 1924'te komünistler tarafından Moğol Halk Cumhuriyeti ilan edilmiştir. 1992'de demokrasiye geçilmiştir, demokratik yönetim şekli halen devam etmektedir.

1.2.1. Moğolistan Arkeolijisinin Gelişimi ve Tarihçesi

Moğolistan'daki ilk arkeolojik araştırma 1889 yılda Rus bilim insanı N. M Yadrintzev'in, Moğol İmparatorluğu'un başkenti Kara Horum şehrindeki kalıntılarda başlatıldığı arkeolojik kazılardır (Tsveendorj vd, 2003:20). Daha sonra 1890 yılında Finlandiyalı bilim insanı G. Geykel ekibiyle birlikte Bilge Kağan ve Kül Tigin'in tapınağındaki Rün alfabesini araştırmıştır (a.e, 2003:20). 1891'da Rus Bilim Akademisi Radlov liderliğindeki araştırma ekibi Moğolistan'a gönderilmiştir. Ekip, Tuul ve Orhun Gölleri'nin vadisindeki arkeolojik kalıntıları inceledikten sonra, "Orhun Gölü Vadisindeki Arkeolojik Araştırma Ekibi'nin Raporu" ismiyle dört ciltlik yayın

yapmışlardır (Shinekhoo, 1980:7). Radlovun ekibinden sonra Moğolistan'daki arkeolojik eserleri incelemek üzere, özellikle de Eski Türk yazılarını araştırma amaçlı birçok yabancı araştırmacı gelmiştir.

1921'de Araştırma Akademisi Kutsal Yazı Entitüsü kurulmuştur. Ardından Tarih Araştırma Bölümü açılmıştır. Tarih bölümü arkeolojik eserleri keşfetmek, bu eserlerle alakalı bilgileri toplama işleri yapmaktadır.

Moğolistan'daki tarihöncesi araştırmalar uluslararası çalışmalar şeklinde yürütüle gelmiştir. Kutsal Yazı Enstitüsü yeni kurulduğunda yabancı bilim kurumları ve bilim insanlarıyla iletişim kurarak, birlikte çalışmaya önem verilmiştir. Bu işbirlikleri çalışmaların sayısına da olumlu katkı sağlamıştır (Tseveendorj vd, 2007:4).

Moğol ve Sovyet işbirliğiyle yapılan ilk büyük kazı çalışmalarından biri, 1924 ile 1925 yılları arasında Noyon Dağı çevresindeki Hun İmparatorluk dönemin soylularına ait kurgan mezarında yapılmıştır. Kurganı, P. K. Kozlov başkanlığında Moğol-Tibet araştırma ekipleri kazmıştır. Bu kazı sonucunda el dokuma halısı, ipek eşyalar, dokuma insan figürü, yeşim taşından nesneler, altın ve çam ağacından yapılmış lahit gibi birçok eser açığa çıkarılmıştır (Tseveendorj vd, 2007: 35). Bu eserlerden bazıları Moğolistan Milli Müzesinde sergilenmektedir. Aslında 1920-1930'larda yapılan arkeolojik çalışmalar, tarih-arkeoloji ve etnografya-arkeoloji disiplinlerinin karışımı şeklinde olmuştur.

1925 yılında Sovyet Bilim Akademisi tarafından P. K. Kozlov'un Noyon Dağı'nda keşfettiği Hun Dönemine ait kurgan mezarlarını araştırmak için Moğolistan'a özel bir araştırma ekibi göndermiştir. Bu ekip kurgan mezarının "Hun İmparatorluğu'na" ait olduğunu belirlemenin yanı sıra Tuul Gölü'nün vadisinde yüzey araştırmalar yaparak 92 adet kurgan mezarları daha saptamıştır. Aynı ekip Neolitik Dönem'le ilgili kaynakları da toplamıştır. Yine 1925'te Rus bilim insanı G. Brovka Tuul Gölü'nün çevresinde yüzey araştırması ve kazı da yapmıştır. Çalışmanın sonucunda yaklaşık 400 Dörtgen Kurgan Mezarı (Tunç Çağı kültürü) tespit edilmiştir. Yine Ulaan

Had, İh Alag ve Dörvöljin denilen yerlerde kaya resimleri bulunmuş ve ilk defa Geyik Taşı Dörtgen Kurgan Mezar ve Kaya resimlerinin aynı döneme denk geldiklerini tespit etmiştir (Tseveendorj vd, 2003: 23).

1940 yılda H. Perlee, Töv aymak Avdarbayan sumdaki Avdar Dağı çevrelerindeki arkeolojik eserlerin el çizimlerini yapması dışında, birkaç kurgan mezarını kazıp yayılanmıştır. Bu kazılar, Moğol bilim insanları tarafından yapılmış ilk bilimsel çalışma olmuştur. 1946-1949 yıllar arsında Moğol ve Sovyet bilim insanları çok sayıda araştırma yapmıştır. Bu çalışmalardan biri A. P. Okladnikov tarafından 1948-1949 yıllarında, Arhangay aymak ‘Moiltin Am’, Dornod aymak Matad sum’daki ‘Tamsak Buluk’ denilen yerde Paleolitik ve Neolotik dönemler bulunmuştur. Ayrıca Övörhangay aymak Hovd sum’a ait ‘Teviş Dağ’, Ulanbatur şehrinin çevresindeki ‘Gaçuurtyn Am’ denilen yerlerde de yeni kaya resimleri bulmuşlardır (a.e, 2003: 24).

1950 yıldan itibaren Moğol arakeoglar tarihöncesi dönem, Hunlar, Eski Türkler ve Hitaylar devletlerinin hakkında araştırmalar yapmaya başlamıştır. Bu çalışmalar kimi zaman Sovyet arkeologlarla beraber gerçekleştirilmiştir. Araştırmalarda özellikle Paleolitik Çağ’a, Moğolistan’daki ilk insan izlerine ilişkin daha ayrıntılı sonuçlar elde edilmiştir.

1960-1967 yıllarda A. P. Okladnikov, N. Serodjav ve D. Dorjlar’ın, Moğol ve Sovyet ekipleriyle birlikte yaptığı tarihöncesi dönem araştırmalarıyla neredeyse Moğolistan’ın tümünde yüzey araştırmaları gerçekleştirilmiştir (Tseveendorj vd, 2007: 12). Bu araştırmalarla Orta ve Üst Paleolitik Çağ ile Neolitik Dönem’e ait buluntu yerleri tespit edilmiştir. Özellikle, Övörhangay Aymak ‘Otzonmaint’’ta bulunan Orta Paleolitik Çağ’a ait taş aletler Avrupa, İç Asya ve Afrika’nın Orta Paleolitik buluntularıyla benzerlik göstermesi bakımından önemlidir. Bunların yanı sıra 1960, 1961, 1964 yıllarda Övörhangai Aymak Orhun Gölü yakınlarında dört tabakalı Paleolitik buluntu yerinde kazı ve araştırma yapılmıştır (a.e, 2007:12).

1967-1987 yıllarında Moğol-Sovyet iş birliğiyle Ş. Natzagdor, D. Dorj, A.P. Okladnikov ve A. P. Derevyanko başkanlığındaki ekipler, Moğolistan'ın tarihi ve kültürünü anlamak için, tarih incelemeleri, arkeolojik çalışmalar ve etnografik araştırmalar yapmıştır (Tseveendorj vd, 2003:26). A.P. Okladnikov ve D. Dorj 1967-1969 yılları arasında Doğu Moğolistan'daki farklı bölgelerde Paleolitik Çağ'ın yanı sıra Mezolitik ve Neolitik dönemlere ait birçok yer tespit etmiştir. Bunlardan Sühbatur Aymak merkezine yakın olan Ovoot, Tamsakbulak, Kerlende'de Neolitik Döneme ait mezarında ilk defa kazı yapmıştır (Dorj, 1969). Tarihöncesine yönelik bu araştırmaların en önemlisi, 1969 yılında Dundgobi aymak Gurvansaihan sumdaki Yarhı Dağı'nın yakınlarında Alt Paleolitik Çağ'a ait yontmataş işliğidir. Aslında Yarhı Dağı yontmataş işliği, Orta Asya tarihöncesi için önem taşıması dışında Moğol topraklarındaki ilk insanlara ait izleri yansıtmaması bakımından da önemlidir (Tseveendorj vd, 2003:26).

Moğol bilim insanı H. Perlee, 1973, 1974 yıllarda Herlen aymakta yer alan Raşaan Had'a, Paleolitik Çağ'a ait birkaç tabakalı bir buluntu yerinde kazılar yapmıştır (Tseveendorj, 1988: 64-66). Çalışmalar 1980 yılda A. P. Okladnikov ve D. Dorj tarafından, 1981 yılında ise P.S Vasiliski ve D. Tseveendorj tarafından devam ettirilmiştir. (Okladnikov vd, 1982: 105-109).

1975 ve 1979 yıllarda A. P. Okladnikov, D. Tseveendorj yönetimindeki araştırma ekibi Moğolistan'ın bir çok yerinde Paleolitik ve Neolitik dönemlerde taş alet işlikleri olarak kullanılan yerleri yeniden keşfetmişlerdir (Okladnikov vd, 1975, 1980).

1983-1989 yıllar arasında A. P. Derevyanko, D. Dorj ve ekibi Moğolistan'ın merkezinde ve batısındaki birkaç bölgede, yaklaşık 300 yerde yontmataş buluntular tespit etmiş ve konuya ilişkin çok sayıda yayın yapmıştır (Tseveendorj vd, 2003: 28). 1990-1994 yılları arasında Moğol-Japon iş birliğiyle "Üç Gölü" projesi kapsamında 310 yerden, farklı dönemlere tarihlenen yaklaşık 2300 kurgan mezarı yeniden tespit edip, belgelenmiştir. 1992-1993 yıllarında Moğol-Kore işbirliğiyle "Doğu-Moğolistan" projeleri çalışma kapsamındaki arkeolojik yüzey araştırmasını yürütürken, birkaç farklı kültüre ait tabakalara ulaşmıştır (a.e, 2003: 31).

1994-2001 yılları arasında Moğolistan-Rusya-Amerika iş birliğiyle yürütülen “Altay” projesi ile Altay Dağı çevresindeki Kar Yamaat, Tsagaan Salaa, Baga Oygat, Kara Us, Tsagaan Us ve Hatuu denilen yerlerde birçok kaya resmi keşfedilip, araştırılmıştır. Kaya resimleri, Moğolistan dahil bütün Asya’da bulunan kaya resimleri içinde önemli rol taşımaktadır (Tseveendorj vd, 2003: 22-42).

1995-2000 yılları arasında, Moğolistan-Rusya-Amerika iş birliğiyle oluşturulan bir araştırma ekibi Bayanhongor ilindeki Tzagaan ve Çihen mağaralarında, Paleolitik veya Mezolitik buluntu yerlerinde kazı çalışmaları yapmıştır. Bu çalışmaların yanı sıra, kronolojinin belirlenebilmesi için jeolojik, paleobotanik ve radyokarbon analizleri Rus ve Amerikan laboratuvarlarında yapılmıştır. Ayrıca Altay ve Gobi Çölün orta kesimlerinde yüzey araştırması yaparak birden çok Paleolitik ve Neolitik buluntu yeri tespit edilerek araştırılmıştır (Derevyanko vd, 1996, 1998, 2000). Bunlardan Övörhangay, Ömnügobi aymak ortasında yer alan “Tsahuurtin Hundii” denilen yerleşme, tarihöncesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Zira, ‘Tsahurtiin Hundii’ adlı alan 10 bin km² boyutlarında olup, Paleolitik, Mezolitik, Neolitik dönemlerin izlerini taşımaktadır (Tseveendorj vd, 2007: 9).

Günümüzde Moğolistan’da farklı dönemlere ilişkin Amerika, Rusya, Japonya, Kore, Fransa, Belçika ve Türkiye gibi ülkelerle iş birliğinin yapıldığı projeler, Moğolistan’daki arkeolojik çalışmalara önemli katkı sağlamaktadır. Bu projelerin yanı sıra, Arkeoloji Enstitüsü kurumunun çalışmaları belirleyici olmaktadır. Bu kurumda Taş Devri Araştırma Bölümü, Tunç ve Erken Demir Çağ Araştırma Bölümü, Hun İmparatorluğu Araştırma Bölümü, Orta Çağ Araştırma Bölümü ve Antropoloji Bölümü adında farklı birimler kendi alanlarına yönelik çalışmalar yapmaktadır.

1.2.2. Başlıca Tarihöncesi Kültürler

Alt Paleolitik (800.000-100.000 yıl): Günümüz Moğolistan'a ilişkin bilinen en eski bulgular Alt Paleolitik Çağ olarak bilinen döneme tarihlenmekte ve 750.000-800.000 yıl öncesine kadar inmektedir (Derevyanko vd, 1995, 1996). Bu döneme ait buluntu yerleri Bayanhongor aymak Bayanlig sumu Tsagaan Mağarası; Nariin Gölü ve Ömnügobi aymak Bulgan sumdaki Tsahuurtin Hundii (a.e, 1995, 1996), Dundgobi aymak Yarhi Dağ (Dorj, 1969) denilen yerlerdir. Bunlar arasında özellikle, Bayanhongor aymaktaki Tsagaan Mağarası büyük önem taşımaktadır.

Tsagaan Mağarası'nı ilk kez Moğol-Sovyet iş birliğiyle Taş Devri araştırma ekibi tarafından 1987 yılda keşfedilmişse de, esas olarak 1995-2000 yılları arasında Moğol, Rus ve Amerikalı bir ekip tarafından araştırılarak kazılmıştır. Tsagaan Mağarası (Beyaz Mağara demektir) kireç taşından oluşmakta ve bayaza yakın renkteki bir dağ oluşumunun içinde bulunmaktadır. Mağara 38 m uzunluğundadır. Giriş kısmı 5,3 m genişliğinde, 4,6 m yüksekliğindedir ve 7-8 metrelik keskin bir eğime sahiptir. Mağaranın tam ortası ise düzlük bir alandır. Burada 13 evreden oluşan 4 tabaka tespit edilmiştir. Radyokarbon tarihleri Alt Paleolitik Çağ'dan Neolitik Dönem'e kadar uzanan bir iskan işaret etmektedir (Derevyanko vd, 1996, 1998, 2000). Paleobotanik analiz sonuçlarına göre bölgede sıcak ve nemli bir iklim hüküm sürmekte, yapraklı ağaçlardan oluşan bir doğal çevre ortamı bulunmaktadır. Tsagaan Mağarası Moğol toprağındaki en eski insanlara ait izleri yansıtmaları bakımından büyük önem taşımaktadır. Bunun dışında, 1995 yılında giriş kısmındaki 11. katmanda yapılan paleomanyetik çalışma sonuçlarına göre, 730 bin yıldan önce bu katmanın oluştuğı ortaya konmuştur (a.e.).

Moğolistan'ın diğeri Alt Paleolitik buluntu yerleri ise Bayanhongor ilindeki Nariin Gölü Vadisi'nde yer alır. Burada Alt, Orta, Üst Paleolitik Çağlara ait 47 yer tespit edilmiştir. 12 'si Alt Paleolitik kamp yeri olarak tanımlanırken , 4'ünün taş alet işlik yeri olma olasılığı büyüktür. Söz konusu buluntu yerlerinden en erken döneme tarihlendirilen "Nariin gölü 17B" olarak adlandırılmıştır. Burada, gri yeşil renkli kaba parçalı

çakmaktaşıdan yapılmış, doğal erozyon girintisi gösteren 212 tane taş alet bulunmuştur (Tseveendorj vd, 2002:3). Bunlar bölgedeki en erken döneme taş endüstrisini yansıtmaktadır. “Nariin gölü 17B” bir işlik yeri olarak tanımlanmışsa da buluntular tabaka içinde değil, yüzeyde tespit edilmiştir. Bu nedenle tarihlendirmesi karşılaştırılma ve analogik yaklaşımlarla dayalı olarak yapılmış ve GÖ 500 bin yıl öncesi olarak belirlenmiştir. “Nariin gölü 17B” bulunan taş aletlerin Kuzey Batı Çin’deki “Sihoudoug” buluntu yerindekilerle yapım tekniği ve tipolojik açıdan epey benzerlik göstermiş olması, buradaki tarihlerin yeniden değerlendirmesi gerektiğini düşündürmektedir. Buna göre, Çin’deki “Sihoudoug” yerleşmesi ile karşılaştırıldığında “Nariin Gölü 17B” buluntularının Pleistosen’in alt dönemi veya 800 bin yıl kadar öncesini kapsaması mümkündür (Derevyanko vd, 2000: 216-217).

Orta Paleolitik (100.000-40.000): Moğolistan’da Orta Paleolitik veya evrensel kronolojide Musteryen döneme denk gelecek çok sayıda buluntu yeri vardır. Yontmataş endüstrisinde, yapım, teknik, tarihlendirme açısından araştırılmış olanlar Övörhangay ilindeki Orhun-1, Orhun-7 (9,10 katmanlar), Artz Bogd, Bayanhongor ilindeki Argalant I, Orog Nuur I,II ve Ömnögobi ilindeki Otzon Maanıt buluntu yerleridir. Bunlar dışında 1980 yılında Moğol ve Sovyet araştırmacılar tarafından Moğol Altay Dağı yakınlarında Musteryen döneme ait yaklaşık 20 yerleşme daha bulunmuştur (Tseveendorj vd, 2002: 14).

Levallois tekniğinin bulunduğu yerlerden Orog nuur 1 ve 2 büyük önem taşımaktadır. Bu iki yerde bulunan taş aletler genellikle Levallois tekniği örneklerini göstermektedir. Buna benzeyen buluntular Orhun-1’in alt tabakasında da bulunmuştur. Ancak bu tabakalar GÖ 34-38 bin yıllarını göstermektedir (a.e).

Orta Paleolitik’e ait diğer bir yerleşme ise Orhon-7 olarak bilinen yerdir. Burada 1986 yılında Moğol-Sovyet ‘Taş Çağı’ araştırması ekibi tarafından çalışmalar yürütülmüş ve 11 jeolojik tabaka tespit edilmiştir (Astashkin vd, 1993: 6-16). Bunlardan, 10. tabakada Musteryen türü taş aletler bulunmuş ve toprak analizi ile kemik örneği

analizleri sonucunda GÖ 45-62 bin yıl öncesine tarihlendirilmiştir (Derevyanko vd, 1999: 70).

Üst Paleolitik (40.000-15.000): Üst Paleolitik Çağ bütün dünyada izlenen Buzul Çağının son aşaması olan dönemdir. Yağışın şiddetli azaldığından, ülkede yüksek dağlarda, Orta Paleolitik Çağ'da oluşan buzullar eriyerek düzlüklere ya da vadilere inmiştir. Bu sayede Onon, Herlen, Tuul, Selenge ve Orhun gölleri oluşmuştur. İklimin kuru ve karasal özellikler taşıdığı bu dönemde paleontoloji çalışmaları mamut, tüylü gergedan gibi büyük hayvanlarla birlikte vahşi at, sığır, geyik, dağ keçisi, yaban koyunu, beyaz tilki ve devekuşu gibi hayvanların yaşadığını göstermektedir. Bahsedilen bu hayvanların kemikleri Moğolistan'ın birçok yerinde bulunmaktadır (Tseveendorj, 2002: 19).

Bilindiği gibi Üst Paleolitik Çağ'da meydana gelen en önemli değişiklik *Homo sapiens'in* yani modern insanın orta çıkmasıdır. Bununla birlikte insan hayatında, toplumsal ilişkilerde ve endüstride birçok değişim olmuştur. Taşın yanı sıra hayvan kemiklerini, diş ve boynuzlarını da hammadde olarak kullanmışlardır (Dorj, 1991: 76).

Üst Paleolitik Çağ'daki avcı-toplayıcıların izlerini yansıtan taş aletler neredeyse Moğolistan'ın tamamında bulunmaktadır. Özellikle Moiltin am (Okladnikov, 1981), Raşan had (Okladnikov vd, 1981), Çihen Mağarası (Derevyanko vd, 1997: 3-7) gibi buluntu yerleri bu dönem açısından önemlidir.

Üst Paleolitik Çağ'da insanlar, barındıkları mağaralar ve kaya sığınaklarına vahşi hayvanların resimlerini çizmeye başlamışlardır (Tseveendorj vd, 2003: 56). Paleolitik Çağ'a ait ilk mağara resmi 1879 yılında İspanyol arkeolog Marcelino Sanz de Sautuola tarafından Altamira'nın mağarasında keşfedilmiştir (Clottes, 2006: 59). Art arda gelen keşiflerle mağara sanatının belli coğrafyalarda yoğunlaştığı gözle görülür bir hal almıştır. Kuşkusuz bu, topluluklar arasındaki yaşam farklılıklarının ötesinde coğrafi şekillerin de etkili olduğu bir dağılımdır. Resim içeren mağaraların en yoğun olarak bulunduğu bölgeler Orta ve Kuzey İspanya, Güney Fransa, Ural Dağları ve Doğu Avrupa'dadır (Tanyol, 2000: 131).

Ancak Moğolistan için Hovd aymak Manhan sumu, ‘Hoit Tsenher’ mağaralarındaki resimler öne çıkmaktadır. Hoit Tsenher Mağarası’nın duvarında hayvan ve ağaç gibi betimlemerinde, bazı parçalar koyu kırmızı, diğer kısımlar ise açık kırmızı renkli toprak boya ile çizilmiştir (Resim 1).

Resim 1: Hoit Tsenher Mağarası’ndaki duvar resimi. (Tseveendorj vd, 2006: 60).

Hoit Tsenher Mağara resimleri, çizim yöntemi olan boya ve hayvanların çiziliş şekli itibariyle Batı Avrupa ülkelerindeki Üst Paleolitik Çağ mağara resimleriyle benzerlikler taşımaktadır (Tseveendorj vd, 2003:57). Hoit Tsenher Mağarası’nda bulunan bazı resimlerinin, Paleolitik Çağ’a ait olduğunun düşünülmesinin bir diğer nedeni ise dağ keçisi ve devekuşu çizimleriyle birlikte el parmaklarının basıldığı leke resimlerinin de bulunmasıdır. Bu, çizilmiş hayvanların tekrar çizilmesi ve lekeler ile temsil edilmesi dolayısıyla Paleolitik Çağ geleneğini yansıtmaktır (Okladnikov, 1972).

Bunların dışında Moğolistan’da, bilinen en eski insana ait kalıntılarla 2006 yılında karşılaşılmıştır. Bu bir kafatası parçasıdır (Resim 2). Hentey aymak Norovlin sum yakınlarında bulunan maden fabrikası alanında, bir kafatası parçası ile birlikte tüylü gergedana ait fosil kemiklere rastlanmıştır. Madencilik çalışmasında bulunduğu için tabakalanmaya ilişkin bir bulgu tespit edilememiştir (Tseveendorj vd, 2005: 2). Araştırmacılar, tarihlendirme konusunda başka yerlerde bulunan Homo Erectus ve Neandertal kafataslarıyla karşılaştırarak, bu parçanın daha eski insanlara ait olabileceğini

düşünüyorlardı. Ancak yapılan çalışmanın sonucunda Homo Sapiens'e ait olduğu tespit edilmiştir (Tseveendorj vd, 2007: 13).

Resim 2. Kafatası Parçası (Tseveendorj, 2005:3).

Mezolitik Dönem (15.000-8.000): Üst Paleolitik ile Neolitik arasındaki geçiş dönemidir. Mezolitik'te insanların alet çantası, kültürü ve geçim ekonomisi önceki Paleolitik ile benzerlikler taşımaktadır. Bununla birlikte toplayıcılık dışında tarım, hayvancılık veya üretim ekonomilerine girişin temelleri bu dönemde oluşturulmuştur. Bu dönemde ortaya çıkan en önemli gelişmelerden biri ok ve yayın keşfedilmesidir. Ekolojik ortamdaki değişimlerin yanı sıra taş alet yapım teknolojisi de değişmiş, mikrolit aletler kullanmaya başlanmıştır. Bölgede Mezolitik Dönem Çihen Mağarası, Heree Dağı, Moiltiin am 1. tabaka, Raşaan had 3. ve 4. tabakalar ile bunların dışında da birkaç yerden daha bilinmektedir (Tseveendorj vd, 2002: 25).

Çihen Mağarası Banyanhongor aymak Bayan-Önder sumunda yer almaktadır. Mağaranın giriş kısmı doğuya bakmaktadır. Toplam uzunluğu 9,5 m, genişliği 5 m, yüksekliği 2 m olup, büyük olmayan ve insan yaşamına uygun bir ortam olarak gözükmektedir (Derevyanko vd, 1997: 3-7).

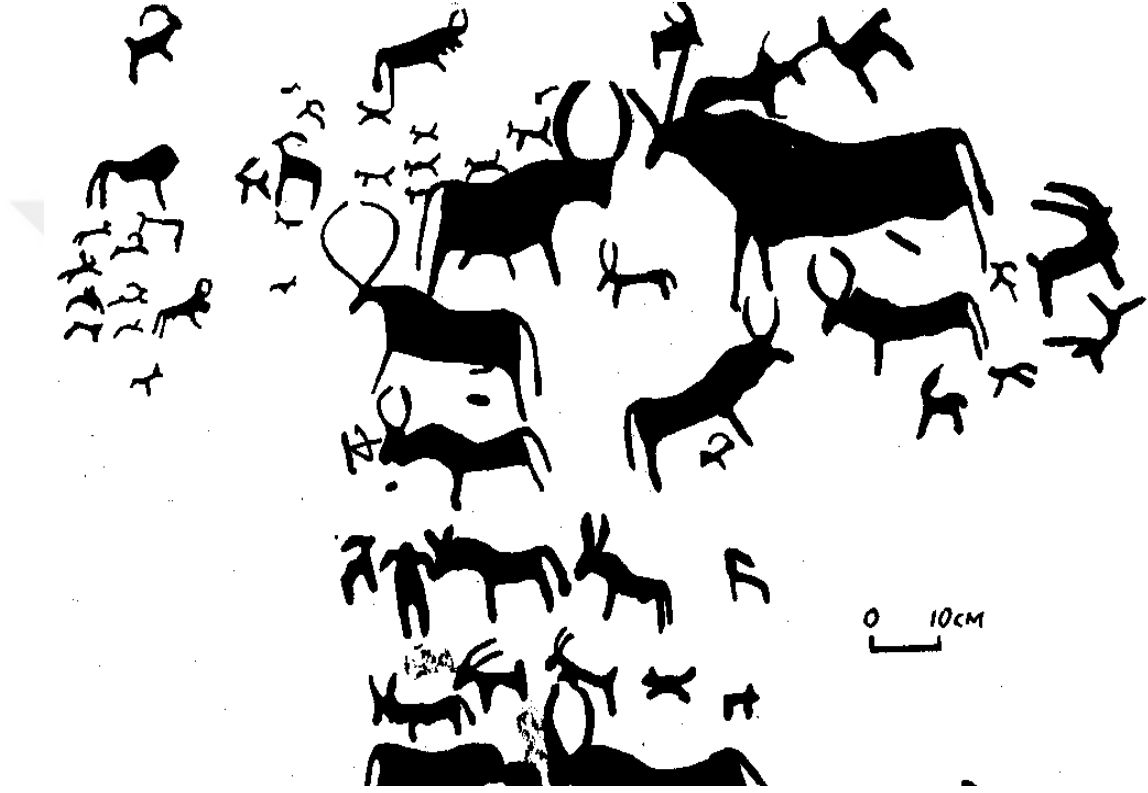
Çihen Mağarası, 1987 yılında Moğol-Sovyet ekibi tarafından bulunmuştur. 1995-2000 yılları arasında ise Moğol, Rus ve Amerikan arkeologların ortak çalışmalarıyla araştırılmıştır. Çalışmanın sonucunda çok sayıda taş alet, ateş izi, hayvan kemiği ve toprak izleri tespit edilmiştir. 4 tabakalı olduğu tespit edilen bu mağarada, ilk üç tabaka Neolitik ve Mezolitik dönemlere, 4. tabaka ise Paleolitik Çağ'a tarihlenmektedir (a.e, 1997: 3-7).

Mezolitik buluntuları içerisinde Heree Dağı büyük önem taşımaktadır. Heree Dağı buluntu yeri 1949 yılında A. P. Okladnikov tarafından tespit edilmiştir. 1967 yılında ise kazı çalışmaları başlamıştır. Kazı çalışmaları sonucu 4 tabaka saptanmış, ancak sadece ilk 3 tabakanın kültür dolgusu olduğu anlaşılmıştır (Okladnikov, 1974). Kazı sırasında çok sayıda ve çeşitte taş aletler bulunmuştur. Bulunan aletlerin yapım tekniği ve tipolojisi, Doğu Sibirya'daki Verhoyanı, Ustı- Beleya, Uzak Doğudaki Taduş Gölü ve Maihev köyünün Mezolitik buluntu yerlerindeki endüstri ile aynıdır. Ayrıca söz konusu yer Moğolistan'da bulunan ilk Mezolitik alan olduğundan önemlidir (a.e, 1974).

Tarihöncesi araştırmalarda dönemin sanatsal üretimleri başlıca veri kaynakları arasındadır. Moğolistan'da söz konusu dönem mağaralarındaki resimler, boyama ve kazıma yöntemi ile yapılmış örnekler olarak ikiye ayrılmaktadır. Toprak boyalı ve kazıma yöntemi ile yapılan resimler de biçimlerine göre ayrı sınıflandırılmaktadır. Moğolistan için Mezolitik döneme ait kaya resimleri Hentii aymak Raşan had, Uvs aymak Mojoo, Dundgobi aymak Baga Gazryn Çuluu'dan blinmektedir. Bunlardan en önemlisi Mojoo kaya resmidir.

Uvs aymak Sagil sumu Beyaz Göl'ün baş kısmında yer alan kayaya Mojoo denir. Mojoo kaya yeşil gri renklerinde olup, üzerinde yabani koyun, dağ keçisi, deve, insan, köpek ve sığır betimlerinin teker teker veya toplu halde çizilmiş olduğu yüzlerce resim bulunmaktadır (Tseveendorj, 1983). Resimler içinde en büyük olan örnekler, düz (4 x 8 m) kaya yüzeyine çizilmiş yaklaşık 10 adet büyük sığır ve etrafılarındaki yirmiden fazla dağ keçisi ve köpeğin bulunduğu betimlemelerdir (Resim 3). Bazı sığırların boğa oldukları net betimlenmişse de bazılarının gövdesinin altında bulunan ve "çoğalma"

anlamı belirten yuvarlak motifler dikkati çekmektedir. Bu betimleme Paleolitik Çağ'da geniş bir coğrafyada karşımıza çıkmaktadır (a.e, 1983).

Resim 3. Mojoo kaya resmi (Tseveendor vd, 2003: 75.)

Burada bükük boynuzlu bir sığıra doğru ok ve yayı tutan bir kişi ile sığırı tutarak giden bir kişi görülmektedir. Bu betimler tarihlendirme konusunda çok önemli veriler vermektedir. Çünkü Avrasya'daki birçok buluntu yeri ve Moğolistan'da bulunan taş uçlar ok ve yayın Mezolitik Çağ'ın başından itibaren kullanıldığını göstermektedir. Bir insanın sığırı tuttuğu betim ise, yine Mezolitik dönemde sığırın kontrol altına alınmaya başladığını düşündürse de bu oldukça tartışmalı bir konudur. Yine bu resimlerde “çoğalma” anlamı taşıdığı düşünülen ve sığırların gövdelerinin altında çizilen dairesel motifler Paleolitik Çağ'da da kullanılan bir çizim yönetimidir. Resimde büyük boynuzlu sığırı ok ve yayla vuran kişinin yerine sığırı tutarak giden kişinin betimlenmesinin daha

önemli olduğunu söylemek mümkündür ve sığırın evcilleştirilmeye başladığına ilişkin görüşler ağırlıktadır (Tseveendorj, 1992: 443-449).

Neolitik Dönem (8.000-3.000): MÖ 8. binyıllardan başlayıp ham maddesi metal olan alet teknolojilerine geçişe kadar süren dönem Moğolistan'da Neolitik olarak tanımlanır. Dönemin başlangıcı MÖ 8 bin yıl olarak belirlenmişse de, bitişi her yerde farklıdır. Dünyanın birçok kesiminde Neolitik Dönem yerleşik yaşam ve besin üretimiyle özdeşleşmesine karşın Moğolistan topraklarında yaşayan insanların Mezolitik Dönem'den itibaren tarım ve hayvancılığa başladıkları genel olarak kabul görmektedir. Dönemin yontmataş teknolojisi oldukça gelişkindir ve her ihtiyaca uygun kullanışlı aletleri tasarlamışlardır. Yontmataş tekniğinin yanı sıra sürtmetaş teknolojisine de sahip oldukları, oluklu ve delikli taş aletleri yaptıkları da bilinmektedir. Bu dönemde yaşayan insanlar, taş dışında kemikten yapılmış aletleri yoğun miktarda kullanıyordu. Kemikten bıçak, ok ucu, iğne ve süs aletleri (boncuklar) yapıyorlardı Tseveendorj vd, 2003: 78-79).

Neolitik insanların bir başka yeni keşfi ise çanak çömlek yapmalarıdır. Moğolistan'da bulunan Neolitik buluntu yerlerine çanak çömlek kalıntıları ele geçirilmiştir. Bunlar genelde sarı ve/veya kırmızı renkli, yüzeyi örgü desenli yuvarlak dipli kaplardır. Ayrıca hayvanların yünleri ile bitkilerden ip yaparak kaba kumaşları ürettikleri bilinmektedir (a.e, 2003: 78-79.).

Neolitik Döneme ait buluntu yerleri; Moğolistan'ın Bayanhongor, Gobi-Altay, Dornogobi, Dundgobi, Dornod, Zavhan, Övörhangay, Ömnögobi, Suhbaatar ve Töv aymaklarında bulunmaktadır. Bunlardan Ömnögobi aymak Bayanzag ve Dornod aymakdaki Tamsakbuluk yerleşimlerinin temsili olabilmektedir.

Bayanzag, Moğolistan'da bulunan ilk Neolitik yerleşimidir. Burası Ömnögobi aymak Bulgan sumunda yer almaktadır. 1923 yılında Amerikalı Paleotolog Roy Chapman Andrews tarafından bulunmuştur (Fairservis, 1993). Bayanzag yerleşiminde binlerce taş alet ve çanak çömlek parçası açığa çıkarılmıştır. Ağırlıklı olarak mikrolit aletler ile çevrede yerel hammaddeler kullanılmıştır. Çok sayıda taş aletin; ok ucu, bıçak

ve spatula ile düz, dalgalı ve çizgi bezemeli çanak çömlekler tespit edilmiştir. Bunların yanı sıra devekuşu yumurtası kabuğundan boncukları ile yuvarlak dipli, yüzeyi kırmızı ya da bazen kırmızı üzerinde siyah renkli desen çizilmiş çanak çömlek parçaları da bulunmuştur. Bu yerleşimdeki insanların avlanmak için kullandığı ana silahı ok olmuştur. Bunun yanı sıra tahıl öğütmek için kullanılan çok sayıda taş alet de bulunmuştur. Bu durum, Moğolistan'daki Neolitik Dönem insanların çiftçilik yaptıklarına dair önemli bir kanıt olarak yorumlanmakta ve insan yaşamındaki önemli bir değişim olarak görülmektedir (Dorj, 1971). Yerleşim 2007 yılında Amerikalı bilim insanı L. Yanz tarafından, çanak çömlek kalıntılarındaki yapılan analizlerle MÖ 5. binyıla tarihlenmiştir (Yanz vd, 2009: 1982-1989).

Dornod aymakta yer alan Tamsakbuluk Neolitik yerleşimi, 1949 yılında A. P. Okladnikov tarafından bulunmuştur. Tamsakbuluk'da 1967 ve 1969 yıllarında Moğolistan-Sovyetler, 1998 yılında Moğolistan- Fransa, 2012 yılında Moğolistan-Japonya iş birliğiyle kurulan araştırma ekipleri tarafından kazı çalışmaları yapmışlardır. 1967 yılındaki çalışmada üç adet çukur barınak sptanmıştır. 1969 yılında yerleşimdeki iki barınakta kazı çalışması yapıp, bunun yanı sıra birkaç barınak daha tespit edilmiştir. Barınaklar dörtgen planlı 42,5 m² (7,6 x 5,6 m) boyutlarındadır, önce oval/ kare bir çukur kazılıp, ardından iç kısmıyı odunla duvar şeklinde örülerek oluşturulmuş, ardından alanın merkezine bir dikme konularak çatı oturtulmuştur. Barınaklarda kapı yoktur, muhtemelen damda bırakılan delikten giriş- çıkış yapılyordu (Dorj, :1989).

Barınaklarda çeşitli taş aletler, kemik bıçaklar, ok uçları, geyik dişinden yapılan boncuklar ve çok çeşitli desenli çanak çömlekler bulunmuştur. Bunların dışında at, sığır ve küçük baş hayvanların kemikleri ile sığır boynuzu ve deniz kabukları bulunmuştur. Söz konusu yerleşim, ölü gömme uygulamalarına ilişkin bulgulara rastlanan bilinen ilk Neolitik yerdir. Mezarlar barınağın tabanına açılmıştır. Tarihlendirme konusunda GÖ kal. 5590±120 (Gif-10949), MÖ kal. 4753-4155. sonuçlarına ulaşmıştır (Michel, 2014: 139-149).

Neolitik Dönem'de tarımın gelişmesi beklenirken karasal iklimin hakim olduğu Moğolistan'da tarım o kadar gelişmemiştir. İnsanlar avcılık dışında balıkçılıktan da

fayda sağlamıştır. Araştırmacılar Neolitik Dönem’de hayvancılık, tarım, avcılık ve balıkçılıktan oluşan karma bir geçim ekonomisinin olduğunu düşünmektedir (Tseveendorj vd, 2003: 88).

Kalkolitik (Bakır) Çağ (MÖ 4- 3. binyıl): Taş aletlerin yanında bakır da kullanılmaya başlamasından dolayı Kalkolitik Çağ olarak adlandırılan bu döneme ait kurgan mezarları Moğolistan’ın Dornod, Arhangay, Bayan-Ölgii yerleşimlerinde keşfedilerek kazı yapılmıştır. Ayrıca Arhangay aymak Çuluut gölü, Bayan-Ölgii aymak Tzagaan-Salaa, Baga Oygor denilen yerlerden Kalkolitik Dönem’e ait kaya resimleri keşfedilmiş ve incelemeleri yapılmıştır. Ayrıca Dornogobi aymak Mandah sumu, Ömnögobi aymak Hanbogd sumu’lardan bakır çıkarıldığı tespit edilen çukurlar da bulunmuştur (Turbat, <https://mongoltoli.mn/history/h/58>).

Moğolistan’da Kalkolitik Çağda büyük bir değişiklik ortaya çıkmıştır. İlk önce üretim çiftçiliği, onun içinde hayvancılığa hakim olmaya başlanmıştır. Bu süreçte Orta Asyayı geçen büyük göçerler olup, yeni nüfus, yeni fikir ve teknoloji getirmiştir (a.e.).

Afanasiyevo kültürü ilk bulunduğu yeri Rusya’nın Enisey Nehri çevresinde bulunan Afanasiyevo Dağı’ndan ismini almıştır. Rusya Altay Dağları ve Minusinsk Havzası’nda yayılmakta olan bu kültür Tuva veya Moğolistan’da nispeten az sayıda görülmektedir. Son birkaç yıldaki araştırma sonuçlarından Afanasiyevo Kültürü, şimdilik MÖ 4. binyıl sonundan 3. bin yıla tarihlenmektedir. Afanasiyevo Kültürü yayılım sahasında 600 kurgan araştırılmıştır (Vadetskay vd, 2014). Moğolistan için Bayanhongor, Bayan-Ölgy illerinde Afanasiyevo kültürü araştırmıştır.

Afanasiyevo Kültürü kurgan mezarları, yuvarlak, uzun ve düz taşlardan örülerek oval biçiminde yapılmıştır (Resim 4). Genellikle ölen kişi düz şekilde gömülmektedir. Kültürün en önemli özelliklerinden bir sivriye yakın yuvarlak dipli çanak çömlekleridir (Erdenebaatar, 2007).

Moğolistan’da Kalkolitik Dönem’e ilişkin araştırmalar oldukça az olmasına karşın kurgan mezarı, kaya resimleri ve bulunan eserler yıldan yıla zenginleşerek artmaktadır. (Turbat, <https://mongoltoli.mn/history/h/58>).

Resim 4. Afanasiyev kurgan, kültürü ve sivri/yuvarlak dipli çömlek. Bayan-Ölgii iaymak Ulaanhus sumu. (Erdenebaatar, 2007: 39)

Tunç Çağı (MÖ 3.-1. binyıl): Moğolistan'daki göçebelik kültürünün oluşum dönemi Tunç Çağı'yla başlar. Bu döneme ait arkeolojik kalıntılar çok sayıdadır ve tipolojik olarak da çeşitlilik göstermektedir. Moğolistan'ın Tunç ve Erken Demir Çağı kültürlerine ilişkin araştırmaların başlangıcı yüz yılı bulmaktadır (Gantulga, 2014: 20). Bu dönemde “Geyik Taşı kültürü (*Deer stone*)”, “Dörtgen mezarı kültürü” ve “Khirgisuur kültürü” olarak adlandırılan kültürler bulunmakta ve kaya resimleri üzerinde araştırmalar yapılmaktadır. Sonraki çalışmalarında “Hemtseg kültürü”, “Mönkhhairhan kültürü” ve kare biçimli kurgan mezar kültürleri gibi yeni kültürler tanımlanmış, ayrıca Şorgooljin kurganı ve Geyik Taşı gibi bulgular açığa çıkarılmıştır.

Hemtseg kültürü: İlk olarak 1962 yılında Çinli arkeolog Li Chen tarafından Doğu Türkmenistan Sincar'da keşfedelmiştir (Turbat, 2014: 110). Daha sonra 1990'larda Rus arkeologlar tarafından araştırılmaya devam edilmiştir. Ancak daha sonra 2001-2005 yılları arasında Erdenebaatar'lar tarafından Moğolistan Hovd aymak keşfedilerek araştırılmıştır (Erdenebaatar, 2007: 35). 2008'de ise Turbat tarafından yine Hovd aymak Bulgan sumu keşfedilerek araştırılmıştır (Turbat, 2010: 150). Araştırmacılar bu kültürün ismi konusunda tartışmaktadır ve Şamırşak, Keermutzi, Çemürçek kültürü diye farklı adlamalar kullanmaktadır (Turbat, 2014: 109-116).

Hemtseg kültür eserleri Alatay Dağı çevrelerinde olup; Moğolistan, Çin Cumhuriyeti, Kazakistan ve Rusya'ya yayılmaktadır (a.e, 2014: 109-116). Bu kültür, katman katman örülmüş taşların dış taraflarında düz taşlardan yapılmış çerçeve ve orta kısımda doğu-batı yönünde yerleştirilen taş bir kutunun içine yapılan gömütlerden oluşan kurganlarıyla tanınmaktadır. Ölü hediyeleri ölen kişiyle beraber taş kutuya bırakılmaktadır. Kurgan mezarının doğu tarafında insan figürleri taşıyan balbal taşları dikilmektedir (Erdenebaatar, 2014: 119).

Hemtseg kültürü kurgan mezarı buluntularının çeşidi oldukça azdır. Ancak taştan yapılmış eşyalar çoğunluktadır; taş kâse, yuvarlak top şeklinde olan taş nesnlere ve taş eziciler vardır. Az sayıda özel yapılmış, desenli çömlekler ve kemikten yapılmış silahlar

bulunmuştur. Ender olarak bronz ve kurşun küpelere rastlanmaktadır. (Resim 5) (Kovalev, 2015).

Resim 5. Hemtseg kurganı (Turbat, 2010: 158).

Mönkhhairhan Kültürü: 2003 yılında Moğol-Rus işbirliği kapsamında “Orta (merkez) Asya’nın Arkeolojisi” projesi kapsamında keşedilmiştir. İlk buluntu yerleri Moğolistan Hovd aymak, Mönkhhairhan Dağ çevreleridir. Bu kültüre Altay, Sibiry ve Avrasya’nın diğer kesimlerinde henüz rastlanmamıştır. Bu yüzden Mönkhhairhan kültürü olarak adlandırmıştır (Erdenebaatar, 2003: 8-10). Mönkhhairhan kültürü günümüzde sadece Moğolstanda Bayan-Ölgii, Hovd, Gobi-Altay, Zavhan, Hövsgöl ve Bulgan aymaklarda rastlanmaktadır.

Mönkhhairhan kültüre göl havzarlada ya da dağ kuşağında güneş ışığını bol alan yerlerde rastlanmaktadır (Resim: 6). Kurgan mezarı ve tapınaklarla iki farklı biçimde karşılaşılır. Yan yana ya da teker teker de bulunmaktadır. Kurgan mezarları yuvarlak ya

da dörtgendir, mezarı örten taşlar ise sadece bir kat olarak yapılmıştır. Bu yüzden diğer kurganlar gibi yüzeyde büyük olarak gözükmezler (Eregzen, 2016).

Kurgan mezardan ahşap saplı bronz bıçak ve iğne ile beyaz taştan yapılmış boncuk ve kemikten yapılmış kaşıklar bulunmuştur. Bıçak ve iğnelerin ölen kişinin diz, sırt ve bel kısımlara koyulması sık ratlanan bir gelenektir. Mönkhhairhan kültürü kurganlarında bulunan insan veya hayvan kemiklerine yapılan radyokarbon analizleri MÖ 1800- 1600 yıllarını vermiştir (Erdenebaatar, 2014: 121).

Resim 6. Mönkhairhan kültürü, (Erdenebaatar, 2007: 40).

Şorgoolcin kurgan kültürü: Bu kurgan mezarı kültürü Moğolistan'ın Ömnögobi, Töv, Dundgobi, Bayanhongor, Gobi-Altay, Sühbaatar aymaklarında ve Rusya'nın Baykal gölü taraflarında bulunmaktadır (Erdenebaatar vd, 2008: 6). Mezarlar dış düzeninde iki tarafı köşe şeklinde çıkıntı yapan, dörtgen formundadır. Düz taşlar kullanılarak yapılmıştır ve üzerine çok sayıda taş örtülerek yükseltilmiştir. Doğu ve kuzeydoğu köşelerine uzun taşlar dikilmiş, ayrıca avlu şeklinde bir alan bırakılmıştır

(Resim 7). İç düzeni ise ortada bir çukur kazıp, ölen kişi düz şekilde yatırılarak baş, göğüs ve ayaklar üzerine düz taş konulup, toprakla doldurularak kapatılmıştır. Üzeri daha sonra taşlarla yükseltilerek örtülmektedir. Kurgan mezarındaki eşyalar çok az sayıdadır ve zaman zaman yaban koyun başı figürlü iğne, bronz ok ucu, çanak çömlek parçaları ve taş eşyalar bulunmaktadır (Amarvuvshin vd, 2003: 20). Radyokarbon analizlerine göre MÖ 1300-1100 yılları arasına tarihlenmektedir (Erdenebaatar, 2014: 127).

Resim 7. Şorgoolcin kurgan mezarı (Erdenebaatar vd, 2007: 46)

Dörtgen kurgan mezar kültürü: Moğolistan'ın Tunç Çağı kültürü buluntularından biri de Kare bir biçimli kurgan mezarıdır. Bu kültürün yayılım merkezi Doğu Moğolistan'dan Alatay Dağları'na, Baykal Gölü'nden Gobi Çölü'ne kadar uzanmaktadır (Turbat vd, 2003: 18).

Moğolistan'ın birçok yerinde bu kültüre ait olan yaklaşık 600 kurgan mezarı kazılmıştır (Amartuvshin vd, 2015). Dörtgen mezar kültürü biçimlerine göre üçe

ayrılmaktadır. Dörtgen kurgan mezarları grup halinde bulunmaktadır. Ortalama olarak 3-5 ya da 10-15 kurgan mezarı bulunmaktadır ancak bazen 50 kadar kurgan mezarına da grup halinde rastlanmaktadır (Turbat vd, 2003: 18-19). Kare biçimli mezarın iç düzeni için kutu şeklinde yapılmış, taş sanduka içine ölen kişiyi yatırılıp uzun ve düz taş ile kapatıp toprakla örtülmektedir. Sonrasında etrafına, bir avlu oluşturacak şekilde uzun taşlar dikilmektedir (Resim 8). Genellikle ölenin başı doğu yönünde düz bir şekilde ve taş yastık üzerine yatırılarak gömmektedir (Tseveendorj vd, 2003: 95-96). Taş yastık ritüeli daha sonra Orta Çağ, yani Moğol İmparatorluğu dönemi hatta günümüz Moğollarına kadar gelen bir ritüeldir (<https://mongoltoli.mn/history/h/153>).

Resim 8. Dörtgen kuragan mezeri (<https://mongoltoli.mn/history/>).

Khirgisuur: Moğolistan'ın Orta, Batı bölgelerini ve Hentii aymak batı kısmını, Suhbaatar aymak kuzey taraflarından Rusya'nın Buriyat, Tuva ve Çin Sincan'ının batı kısımlarına kadar yayılmaktadır (Turbat vd, 2003: 21). Khirgisuur kültürü yayılımının

ana merkezi Moğolistan yani Batı Moğolistan'dır. Khirgisuur kurganları genellikle küçük ve büyük göllerin havzası olan yerlerde grup halinde gözükmekte ancak tekil kurganlara da rastlanmaktadır (Amartuvshin, 2004: 62).

Bu kültürde belirgin bir biçimde konik olarak taşla örtülmüş yuvarlak kurganların, yuvarlak ya da dörtgen bir duvar ile çevrelendiği görülmektedir. Çevirme duvarında büyük ve küçük taş dizileri bulunmaktadır. Khirgisuur kültürü kurganlarında orta çıkık büyük taş çerçeve içinde olması zorunlu bir ana şekildir (Resim 9). Mezarın orta kısmında ölen kişi düz olarak, baş tarafı batı yönüne doğru yatırılmakta ve, üzerinde büyük düz taşla kutu olacak şekilde kapatılmaktadır. Daha sonra üzerine değişik boyutlarda taş kapatılarak mezar yükseltilmektedir. Kimi zaman mezar yükseltisinden, çevirme duvarına kadar uzanan taş sırlarına da rastlanmaktadır. Bunun anlamı Güneş ışığının yönünü temsil eden anlamı taşımaktadır (a.e, 2004: 61-67).

Khirgisuur kurganının yanında, özellikle doğusunda, yuvarlak yapılar bulunmaktadır. Bunlarda at kafatası, çene, boyun, sırt ve ayak kemikleri tespit edilmiş ve ayrı bir biçimde bıraktığı anlaşılmıştır. Bu yapıların içine bronz eşyalar da bırakılmıştır. Araştırmacılar arasında bunun ne için yaptığı ve amacı hakkında farklı görüşler vardır. Mesela, kurgan mezarı, mezar ve tapınağı kompleksi diye açıklayan görüşler bulunur. Khirgisuur kazılarında buluntular arasında çok az eşya bulunmuştur. Buluntular olmadığı nedeni ise eskiden soyuldu ya da boş gömülmenin ritüelle ilgili olabileceği düşünülmektedir (Turbat vd, 2003: 21). Az sayıda Tunç Çağı'na ait olabilecek çanak çömlek parçalar ve tunç eşyalar bulunmuştur. Bunlar MÖ 2000 sonundan MÖ 1000 yılının başlarına tarihlenmektedir. Kuzey Moğolistan'da kazılan Khirgisuur kültürüne ait bazı yerlerde bulunan at kemiklerinde yapılan radyokarbon analizleri MÖ 15-13. yüzyılı vermektedir (Amartuvshin, 2004: 66-67).

Resim 9. Khirgisuur kültürü.

Geyik Taşı : Orta Asya'nın merkezinde geniş bir alana yayılmış özel eserlerden biri Geyik Taşı yani geyik desenli dikili taşlardır. Uzun bir taşın dört kenarı düzeltilip, üçe ayrılarak üst kısımda güneş, ay onun altında dizi halinde geometrik motif, yine onun altında bütün taşı sarmış şekilde geyik betimi yapılmaktadır (Resim: 10). Oyularak çizilen geyiklerin altına kemer çizip, silahları betimlenmiştir (Tseveendoorj vd, 2003: 102).

Geyik Taşı aşlarında savaşçı erkeklerin silahı olarak kabul edilen hançer, bıçak, savaş çapası, ok, yay, ok ve yay kutusu, mızrak, kalkan, bilek taşı, ayna dışında heykel kemerilerindeki çok çeşitli motifler dikkati çekmektedir . Bazen geyik yerine at, dağ keçisi, panter gibi hayvanlar da çizilmiştir. Geyik Taşı genellikle 1-4 m uzunluğunda, 20-50 cm kalınlığında, 30-100 cm genişliğindedir ve oyma tekniğiyle bezenmiştir. Özellikle gruplar haline ve çevrelerinde yüzlerce ritüel taşı dikilmiş olarak büyük bir kompleks hainde bulunmaktadırlar (a.e, 2003: 102-106).

Geyik Heykel Taşının görüldüğü bölgeler kuzeyde Baykal Gölü, güneyde Moğolistan'ın Gobi Çölü, doğuda Moğolistan Hentii ili, batıda Elbe Nehri'ne kadar uzanmaktadır (a.e, 2003: 102-206). Bulunan eserlerinin %90'ı yani yaklaşık 1200 tanesini Moğolistan'da olduğu için, yayılımın ana merkezi ve ortaya çıkışı burası olarak görülmektedir (Turbat, 2016). Rus bilim insan V. Volkov'o göre (Volkov, 1967:70) Geyik Taşları üç ana grup altında sınıflandırılmaktadır.

- Moğol, İçbaykal'daki desenli taş heykeller.
- Sayan-Altay'daki geyik ya da diğer hayvanların gerçekçi olarak betimlendiği heykeller.
- Avrasya'daki betimsiz heykeller.

Ritüel yapılarında bulunan eşyalara yapılan radyo karbon analizleri MÖ 14.-8. yüzyılı işaret etmektedir (Bayarsaikhan, 2014: 87).

Resim 10. Geyik Taşı. Hovd aymak. Möst sumu, Höşöötiin am ve Bayan-Ulgii aymak. Tsengel sumu, Tsagaan gölü.

Kaya resimleri: Moğolistan’da Tunç Çağı’nda yaşayan insanların bıraktığı diğer bir eser grubu ise kaya resimleridir.

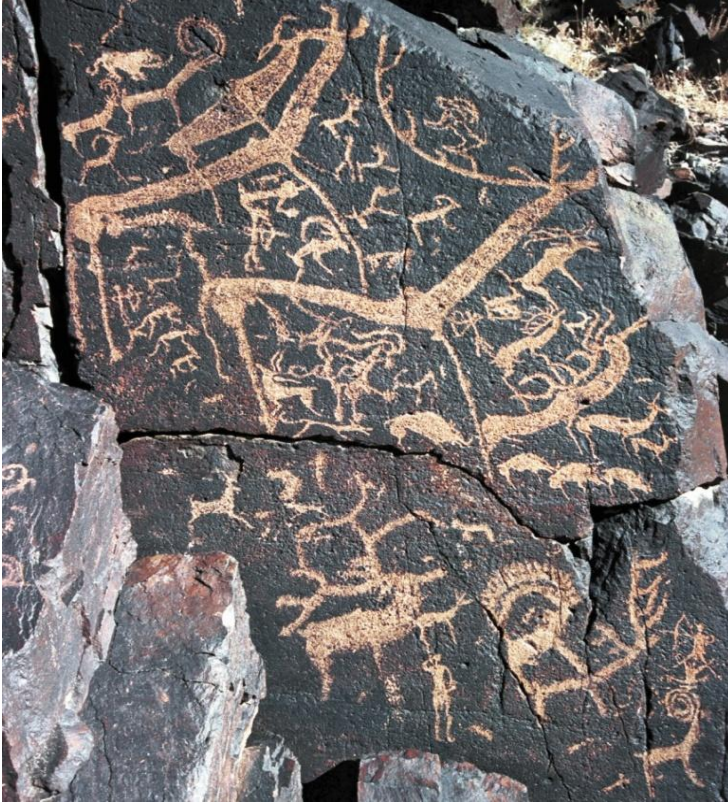
Kaya resimleri, insanın düşünce dünyasının ilk yapıt veya yazılı eserlere denk sayılabilecek tarihi kaynaklarından biridir. Çünkü yazı ortaya çıkmadan önceki resimler o dönem insanların nasıl bir hayat yaşadığı ne düşündüğü, ne hayal ettiği hakkındaki bilgileri muhafaza eden tarihsel kaynaklardır. Bunun dışında eski insanların inancını, sanatını ve zihinsel düşüncelerini doğrudan belli ederler. Kaya resmi geniş ve farklı coğrafyalarda karşılaşılan bir olgudur. Moğolistan bu bakımdan zengin bölgelerin başında gelir. Kaya resminin konusu, kurgu ve görünümündeki farklılıklar ise tarihsel dönemi ve onu oluşturan insanların kültürel yapısını ifade ediyor olmalıdır (Batbold, 2011: 1).

Tunç Çağı’na ait kaya resimleri kırmızı renki toprak boyadan çizi ve kazıma tekniği ile yapılmış olarak ikiye ayrılmaktadır. Kırmızı renkle çizilmiş betimler farklı dönemlerde desen ve konu bakımından birbirlerinden ayrılabilirdi için kategorize edilerek araştırılmaktadır. Moğolistan’ın Tunç Çağı’na ait kırmızı boyalı resimleri ana temsilcisi “Selenge⁴” şeklinde olanlardır. Bu türdeki örnekler Moğolistan’ın birçok yerlerinde bulunmuştur. Bunları çizim tekniği açısından benzerdir. Selenge şekli resimlerin bütün özelliklerini içeren en klasik betimler İh Tenger denilen yerde bulunmaktadır (Tseveendorj vd, 2003: 108).

Moğolistan’da Tunç Çağı’nda yaşayan insanların başka bir eseri ise kazıma kaya resmidir. Bu tür resimler Moğolistan’nin birçok yerlerde çok sayıda bulunmaktadır. Kayda değer bir diğer özelliği de birbirlerinin üzerine çizilerek karışmış durumda olmalarıdır. Bu yüzden hangisinin hangi döneme ait olduğunu tespit etmek oldukça güçtür. Moğolistan’da kaya resim sanatı yüksek seviyesine Tunç ve Erken Demir Çağı’nda ulaşmıştır ve büyük bir çoğunluğu Tunç Çağı’na tarihlenmektedir. Tunç Çağı kazıma kaya resimleri kurgu ve tekniği açısından belirgin özellikler göstermektedir (Resim 11). Geyikleri ifade eden desenler Orta Tunç Çağı’ndan Erken Demir Çağı bitimine kadar devam etmektedir. Av hayvanları teker teker çizilmesi dışında sürü

⁴ Selenge kaya resimleri.

halinde bir sahneyi ifade eden betimlere de birçok yerde rastlanmıştır. Bu tip betimlerde avcılar, savaşçıların betimlendiği sahnelerle sıklıkla karşılaşmaktadır. Çizilen hayvanlar ise genellikle dağ keçisi, geyik, yabani koyun, domuz, sığır, at, deve, kurt ve köpektir. Bu dönemin kaya resimlerinde at arabası betimlerine de sıklıkla rastlanmaktadır (Tseveendorj vd, 2002: 109, 111).

Resim 11. Kazıma tekniğiyle yapılmış kaya resmi. Bayanhongor aymak, Bayanlig sumu.

Erken Demir Çağı (MÖ 4.-2. yüzyıl): Moğolistan'da Erken Demir Çağı Çandmanı-Sagiliin Kültürü ve Pazırık Kurgan Kültürleri olarak bilinmektedir.

Çandmanı-Sagilyn Kültürü Moğolistan'ın Uvs ili ve sınır komşusu Rusya Tuva bölgesinde; **Pazırık Kültürü** ise Bayan-Ölgy, Hovda illeri ve Rusya'nın Altay, Doğu Kazakistan, Çin Cumhuriyeti'nin Altay ili gibi bölgelerde izlenmektedir. Erken Demir

Çağı'nda göçebe hayvancılık daha gelişmiş durumda olup, arkeolojik buluntuar ile gözlenen toplumsal farklılıklar vardır. Özellikle, Pazırık kurganlarında soylularının mezarları sivil halkların mezarlarından keskin bir biçimde ayrıldığı, bırakılan eşyalardan anlaşılmaktadır. Sonsuz buzullu Altay dağları çevrelerinde yaşamakta olan göçebelerin eserleri ilk olarak 19. yüzyıllarda Rusya da araştırılmaya başlanmıştır. (Turbat, 2016:11).

Pazırık kültürü kurgan mezarları güney-kuzey yönünde sırayla dizilmektedir. Kurganlar yuvarlak biçiminde taşlarla örtülerek yapılmaktadır (Resim 12) (Turbat vd, 2005: 27-28) . Mezarın batı tarafında kurban sunağı, sol tarafında, büyük olan mezarın üzerine ise Balbal taşı koyulmaktadır. İç düzeninde ölünün odun lahit, taş kutusu veya kazılmış odun tabuta gömülmesi gibi farklılıklar gözlenmektedir. Ayrıca genellikle atıyla gömülen kişi sayısına göre koyulmaktadır (Batsukh, <https://mongoltoli.mn/history/h/584>)⁵. Ölüler çoğu zaman baş tarafı batıya ya da sol yönlü, batı veya sol tarafa dizi katlanarak yatırılmaktadır (Turbat, 2016: 57).

Resim 12. Pazırık kurgan mezarları, yeryüzü şekli (<https://mongoltoli.mn/history/>).

⁵ <https://mongoltoli.mn/history/> Moğolistan'ın Tarihinin Sözlüğü. Bilimsel Akademisi, Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü. Resmi web sitesidir.

Pazırık'lar mezarı yaparken lahit, tabut ve taş kutuların kuzey köşesinde kurban bırakmaktadır. Örneğin: ahşap tepsi üzerinde bütün et, bıçağı, bunun yanına çömlekleri sırayla konulmaktadır. Özellikle çömlekler ölen kişinin başına yakın yerleştirmektedir. Çömleklerin çoğnua sıvı besinler konulmaktadır. Ölü'nün bel kısımlarında çapa, bıçak ve kemer ile göğsünde ayna gibi nesneler bırakılmıştır ayrıca sırt tarafında ok ve yayı, ahşap ok ucuyla beraber gömülmektedir. Bunun dışında baş kısımlarında ahşaptan yapılmış şapka süsü figürünler ve ince altın parçalar bulunmaktadır. Ölen kişiyle gömülen eşyalar, giyisiler, at yüzleri veya vücut üzerindeki dövmeler Altay dağlarındaki buzular sayesinde günümüze kadar bozulmadan ulaşmaktadır (Resim 13) (Batsukh, <https://mongoltoli.mn/history/h/584>).

Resim 13. Pazırık kurgan mezarında bulunan buluntular “atları süslemek için kullanılan nesneler ile canlandırması” (a.e. <https://mongoltoli.mn/history/h/584>)

Çandmanı-Sagilyn Kültürü: 1972-1974 yıllar arasında Moğol-Sovyet işbirliğiyle Tarih-Kültür araştırmaları projesi kapsamında yaklaşık 50 adet kurgan mezarı araştırılmıştır. Çandmanı-Sagilyn Kültürü Moğolistan arkeolojisinde “Çandmanı Dağ Kurganı” diye de adlandırılmaktadır. Mezarın içinde taş bir avlusu olan, taş tabutlu, ahşap lahitli ya da herhangi bir tabutun olmadığı tiptedir. Genellikle 2’den fazla kişiyi beraber gömdükleri ve bıçak, savaş çapası, çanak çömlek ve kemikten yapılmış süs eşyaları bıraktıkları bilinmektedir (Resim 14) (Tseveendorj, 2007: 26-29).

sürüp, devlet oluşturarak yükseldiğini gerçek kanıtı olan arkeolojik eserler Moğolistan'ın toprağında çok sayıda bulunmaktadır. Hun döneminin arkeolojik eserleri kurgan mezarı, yerleşme kalıntıları ve kaya resimleri olarak sınıflandırılmaktadır (Tseveendorj vd, 2003: 149).

Hun dönemine ilişkin en eski değerlendirmeler ilk Çin yazılı belgelerine bağlı olarak yapılıyordu. Ancak 1924 yılında Noyun Dağı Kurgan Mezarı araştırıldığında fiziksel kanıtlara dayalı çalışmalar daha fazla yapılr oldu. Geçen 90 yıldan fazla süre boyunca Hun hükümdarlığında olan coğrafyanın tümünde 7000'den fazla kurgan, 20 yerleşim kalıntısı ve çok sayıda kaya resimi belgelenmiştir. Bunlardan 5000'den fazla kurgan, 13 yerleşim ve 10'dan fazla kaya resimi Moğolistan'da bulunmuştur (Eregzen, 2011: 12). Son yıllarda Hun kültürü çok gelişmiş ve özenle araştırılmaktadır. Bu yüzden Hun eserleri hakkındaki bilgilerimiz burada ayrıntılarına değinilemeyecek kadar fazladır.

Hunlar'dan sonra Moğol soy ve dilini taşıyan kabilelerinin oluşturduğu devlet, Han hükümdarlığı Siyenpiler'dir (151-235 yılları), Moğol soylularının kurduğu üçüncü devlet ise Cücenler'dir (330- 555). Tarihi kaynaklarda, bu devletlere ilişkin çok sayıda belge bulunmakta, arkeolojik kalıntılar ise yeni yeni araştırılmaktadır.

Eski Türkler dönemi (MS 6-9 yüz yıl): Moğolistan'ın Erken Ortaçağ'ı "Tureg boyların hakimiyet dönemi" diye adlandırılmaktadır. Bu dönemler **Eski Türkler**, **Uygurlar** (744-840), **Kırgızlar'ın** (850- 10. yüzyıl başı) art arda birbirilerinin toprağını işgal ederek devlet kurdukları bir dönemdir (Tseveendorj vd, 2002:143-181).

Eski Türk boylarına ait olan arkeolojik kalıntılar ilk önce soylu ve sıradan olan kişiler için yapılmış tapınaklar ile onların içinde bırakılan insan biçimli heykel (balbal) ve hayvan motifli taşlardır. Ayrıca Rune alfabesinin olduğu yazıtlar, kaya üzerinde kabartılmış resimler, büyük küçük yazılı eşyalar (Bayar, 2007: 57) ve kurgan mezarları bulunmaktadır. Moğolistan'da en yaygın rastlanan arkeolojik kalıntılar bir tür insan biçimli taş heykeldir (Moğolca "taş insan" denir). Eski Türklerin insan biçimli taş heykelleri müstakil değildir, mutlaka bir tapınak veya anıt içinde yer almaktadır. Eski

Türk taş insanı Moğolistan veya komşu Tuva, Altay, Doğu Türkistan, Kazakistan ve Kırgızistan'da epey yaygındır. Günümüz Moğolistan'ında toplam yaklaşık 500 insan biçimli taş heykel bulunmuştur (Tseveendorj vd, 2003: 169-181).

Hitaylar (MS: 10-12 yüz yıl): Moğolların bir soyu ve Moğol dilli bir kabile olan Hitaylara dayanır. Bunlar Moğol toprağındaki eski devletlerden biridir. Hitaylar göçebelik ve yerleşik hayatı birlikte sürdürmüştür. Eski Çin kaynaklarından Hitaylar'ın, Hunların veya Dunhuların soyundan olduğu belirlenmiştir (Tseveendorj vd, 2002: 182-185).

Moğolistan'da bulunan Hitaylar'a ait kalıntılar; yerleşimler, kurgan mezarları, yazılı eserler ve insan biçimli taş heykeller olarak sınıflandırılmaktadır.

Moğolistan'da bulunan Hitaylara ait arkeolojik eserlerden en çok araştırılanı yerleşimlerdir. Arkeolojik verilere göre Moğolistan'da yaklaşık on yerleşim kalıntısı tespit edilmiştir. Yerleşimler, Tuul Gölü vadisindeki Kara Buhin Balgas, Hermen Denj ve Herlen Gölü vadisindeki Doğu ve Batı Kalesi, Emgentiin Kalesi, Tzagaan Kalesi, Öglegçiin Kalesi'dir (Tseveendorj vd, 2007: 105-110) .

Tarihi kaynaklarda, Hitaylar'ın MS 8. yüzyıllarda yazılı olarak tarihi olayları kayıt etmeye başladığına dair bilgilere rastlanmaktadır. Büyük ve küçük denilen iki farklı yazı ortaya çıkararak kullanmışlardır (Tseveendorj vd, 2003: 216-224). Hitaylara ait yazı az sayıda olsa bile Moğolistan'ın birkaç bölgesinde bulunmuş ve araştırılmıştır.

Moğol İmparatorluğu (12-15 yüz yıl): Büyük Moğol İmparatorluğundan önce ve sonraki dönemdir. Bu döneme ait arkeolojik kalıntılar Moğol arkeologları tarafından Moğol Dönemi eserleri diye adlandırılarak gelmiştir. Bu döneme ait yerleşimler, kurgan mezarları, yazılı eserler, insan biçimli taş heykeller ve kaya resimleri bulunmaktadır (Tseveendorj vd, 2003: 229-230).

Moğolların kurduğu yerleşimlerin en iyi araştırılmış olanı 13. yüzyılda Büyük Moğol İmparatorluğunun başkenti olan Kara Horum'dur. Moğol döneminin insan biçimli taş heykelleri Moğolistan'ın doğu taraflarında daha yaygın bulunmaktadır (a.e,

2003: 230-238) . Bu döneminin insan biçimli taş heykelleri D. Bayar tarafından araştırılmış ve 69 tane insan biçimli taş heykel tespit edilmiştir (Bayar, 2007: 138).

İKİNCİ BÖLÜM

GÖÇEBE YAŞAM BİÇİMLERİ

2.1. GÖÇEBELİK NEDİR VE TANIMI

Göçebelik, bir topluluğun, bir toplumsal kümenin yaşamlarını sürdürebilmek için düzenli aralıklarla yer değiştirme geleneği ya da alışkanlığıdır. Göçebelikte insanların ve hayvanların iklime bağlı olarak ovaya inme ve dağa çıkma içgüdüsüne uyması, daha doğrusu hayvanın doğal yaşantısına uyması söz konusudur (Şeyda, 2012: 566). Göçebelik veya göçerlik-nomadizm, pastoralizm veya pastoral nomadizm (a.e, 2012: 566) gibi evcilleştirilmiş sürü hayvancılığı ve ürünlerine bağımlı, çevreye özelleşmiş bir uyum modelidir. Hayvanların mevsim koşulları ve besin gereksinimine göre geniş bir alana yayılan otlaklar arasında yaygın ve yatay bir devinim örüntüsü izleyen göçer çobanlık, genellikle bir sürüyü uzun süre besleme kapasitesinden yoksun (dağlık bölge, kuru iklim, tarım yoluyla desteklenemeyen nüfus) coğrafi alanlarda görülen bir uyarlanma stratejisidir (besin üretim modeli). Göçebelik, düzenli göç hareketini vurgulamaktadır. Çobanlık ise bir geçim tarzını ifade etmektedir. Bütün çobanlar göçebe değildir. Bütün göçebeler de çoban değildir (Muhtar, <https://acikders.ankara.edu.tr>).

Göçebe (Yunaca: *nomas*), kelimenın tam anlamıyla konar göçer bir hayat sürdürendir. Bu nedenle, çok geniş anlamında, hareketli bir yaşam tarzı göçebe olarak adlandırılabilir. Avcı-toplayıcılar, çiftçiler de dahil olmak üzere tarım yapanlar, Güneydoğu Asyadaki bazı denizci göçerleri, Çingene gibi göçmen nüfusları (Roman), hatta günümüz sakinleri bile uzakta bulunan megalopolislerin (birleşik şehirler) iş yerlerine gidip gelenler de bu kategori içinde ele alınabilir. Ancak, ortak görüşte, sadece pastoral hayvancılığıyla birlikte göçen insanların yaşam biçimine göçebelik denir (Kradin, 2016: 171 1).

Khazanov'a (2015) göre gezici avcı ve toplayıcılarla, gezgin pastoralistlerin aynı başlık altında toplanabilecek kadar müşterek yanları yoktur. Avcı ve toplayıcıların

hayatları besin toplamaya, pastoralistlerinse besin üretmeye dayanmakta, dolayısıyla her iki grubun gezgin olmak için sebepleri ve gezginliklerinin karakterleri farklılık göstermektedir. Göçebe kelimesi, başka grupları; mesala çingeneleri veya Güneydoğu Asya'daki bazı denizci göçebelerle, gezgin bahçe tarımcılarını veya çağdaş sanayi toplumlarında birtakım gezgin işçileri ifade etmek için pek uygun düşmemektedir. Yerleşik bir hayat sürmeyen avcı ve toplayıcılarla “gezici” (*wandering*) (yarı gezgin veya yarı yerleşik olarak adlandırıldıkları da olur), ilkel gezgin (*mobil extensive*) pastoralistlerin ise “göçebe” kelimesi ile tanımlanması yaygın bir kanıdır (Khazanov, 2015: 29).

Bu yüzden göçebelik belirli bir ekonomik faaliyet türüdür ve aynı zamanda besin üretiminin belli bir kültürel çeşididir (Kradın, 2016: 171). Pastoral göçebeliği, besin üretim ekonomisinin bir çeşidi olarak tanımladığımızda, bu tanımlama onun diğer iktisadi faaliyetlerden farklılaşmış olan özelliklerini temel almaktadır. Pastoral göçebeliğin iktisadi esaslarını belirleyen karakteristik özellikler ise:

- 1- İktisadi faaliyetin ağırlıklı alanının pastoralizm olması,
- 2- İlkel karakteri (hayvanların bakımının yıl boyunca açık mera sisteminde yapılması ve ahır sisteminin kullanılmaması),
- 3- Pastoral iktisadi yapının gerekliliklerine uygun olarak, belirli bir otlak bölgesi içerisinde veya belirli otlak bölgeleri arasında dönemsel olarak yer değiştirmelerin gerçekleşmesi,
- 4- Topluluğun tamamının veya büyük çoğunluğunun hayvanlarla beraber göç etmesi (Hayvanların çobanlar tarafından güdülerken yeni otlaklara götürüldüğü ve topluluğun küçük bir bölümünün hayvanlarla beraber göç ettiği topluluklar bu sınıfa girmezler)
- 5- Üretim hedefinin topluluğun geçimini sağlamak olması. Bu beşinci özelliğe günümüz şartlarında artık hiç rastlanmamakta veya kısmen rastlanmaktadır. Zira, göçebe topluluklalar dünya pazar sisteminin içinde gittikçe daha çok girmektedirler. Pastoral

göçebelik, iktisadi anlamda kendine yeterli bir sistem oluşturmamış olmasına rağmen, pazar için değil, geçim amaçlı üretim, pastoral göçebeliliğin geçmişteki özelliklerinden biridir. Her ne kadar o dönemlerde üretimin önemli bir bölümü pazarda mübadele ediliyorsa da, belli bir kâr hedefinin olduğu bir üretim biçimi değildir (a.e, s. 94-95). Belki bu beşinci özellik günümüz ya da yakın gelecekte Moğolistan için farklılık teşkil edecektir. Çünkü son zamanlarda hayvanlarının etlerinin kalitesini artırarak yurtdışına ihracat yapabileceği konuşulmaktadır.

Pastoral göçebelik iktisadi bakış açısından tanımlanacak olursa, yaygın ve ağırlıklı bir iktisadi faaliyetin gezgin hayvancılık türü olduğu ve topluluk üyelerinin çoğunluğunun hayvanlarıyla beraber göç ettiği kendine has bir besin üretim ekonomisi tipi olarak tanımlamak mümkündür (a.e, s. 95).

2.2. AVRASYA STEPLERİNDE GÖÇEBELİK TARİHİ

Avrasya stepleri Kuzey Balkanlar'dan Doğu Moğolistan'a kadar uzanan muazzam bir alandır. Çevresel olarak, Avrasya step bölgesi nispeten tekdüze ve ağaçsız bir manzaradır. Ekolojik özellikleri, batıda modern Macaristan toprakları ve uzak doğudaki Moğolistan düzlükleri gibi uzak bölgeleri birleştirmektedir. Kuzeyde, Doğu Avrupa ormanları ve Sibirya Taiga bozkırı tanımlanırken, Güneybatıda Karadeniz sahili ve Kafkasya bozkır sınırlarına dayanmaktadır (Harita 2). Daha da doğuda, Hazar ve Aral denizleri, Orta Asya'daki büyük çöller ile Pamir ve Sayan sıradağları güneydoğu sınırını tanımlamaktadır (Yablonksy, <https://www.eolss.net/Sample-Chapters/C04/E6-21-02-05.pdf>).

Harita 2. Avrasya Stepleri.

Orta Asya'nın Türkmenistan, Kazakistan, Özbekistan steplerde görülen en eski tarihöncesi kültürü Kelteminar kültürüdür. Bunlar MÖ. 5. binyıldan 3. binyılın ortalarına kadar uzanan ve Neolitik/ Kalkolitik dönemlere ait avcı, toplayıcı ve balıkçılarıdır (Sergen, 2012.). Yerleşik bir yaşam biçimine sahip bu toplumlar zamanla hayvancılığı da benimsemiştir (Eray, 2016:3).

Bunun dışında Batı Moğolistan'dan bilinen Afanesevo Kültürü de bulunmaktadır. Rus-Altay, Minusink bölgesinde geniş bir alana yayılan ve MÖ. 4-3 binyılla, Kalkolitik Çağ'a tarihlenen bir kültürdür (Vadetskay vd, : 2014). Bu toplumların Orta Asya'da ilk defa besin üretimini, hayvancılığı ve demir işçiliği yaptığı idda edilmektedir. Gelişmiş çiftçiler olmalarının yanı sıra topluluğun özel bir düzeni ve düşünce sistemli olduğuna dair arkeolojik veriler de bulunmaktadır. Afanesevo kültüründe sığır, koyun ve atlara dayalı hayvancılığın yanı sıra toplayıcılık ve balıkçılık da yapıyordu. Ayrıca, demir ve bakır işçiliği kullanıldıkları bilinmektedir (Okladnikov, 2000: 95-118).

Ardından, yaklaşık MÖ 2. bin yılın sonu, 1. bin yılının başlarında güneyde Hingan Sıradağı'ndan kuzeyde Karadeniz'in doğusuna kadar geniş bir coğrafyada göçebe hayvancılık hâkim olmuştur. Buna bağlı olarak Avrasya'nın steplerde yeni bir topluluk (araştırmalarda arkeolojik kültürler olarak geçmektedir) geniş bir yere hızlı bir şekilde yayılmıştır. Kuzeyi Karadeniz ile Altay Dağları, belki Hangay Dağı'nın batı sınırına kadar uzanan bir alanda İskit toplumları hâkim olmaya başlanmışsa da, Dörtgen Mezar (bkz.birinci bölüm, Dörtgen kurgan mezar kültürü) kültürüleri Hangay Dağı'ndan Buyr Gölü'ne kadar yayılmıştır. Avrasya'nın bozkırında iki büyük göçebe toplum yan yana yaşamaktaydı. Bunları günümüzdeki araştırmacılar eski göçebeler, ya da atlı göçebeler hatta atlı uygarlıklar olarak adlandırılmaktadır. Bu gruplar hakkındaki bilgiler yazılı kaynaklarda MÖ 8. yüzyılın sonu, 7. yüzyılın başlarında izlemiştir. Bununla birlikte Çin ve Batı kaynakları arasında tarihlendirme konusunda farklılıklar bulunmaktadır (Batsuren, 2014: 131). Örneğin, Asur II. Sargon (MÖ 722-MÖ.705) döneminde, MÖ 714 yılında Asurlar'ın komşusu Urartular'ın Kimmerler tarafından saldırıya uğradığı duyurulmuşsa da, sonra gelen Sanherib (MÖ 704-MÖ. 681) zamanda (696 ?) Antik Yunanistan'ın saldırıya uğradığı yazılmaktadır (a.e, 2014: 131). Ancak Herodot, Perslerin İskitlere **Saka** adını verdiğini belirtmiş olup, Çin kaynaklarında **Sai** halkı, Asur kaynaklarında **Aşguaziler** de aynı anlamda kullanılmış olmalıdır. Hint efsanelerinde Saka adıyla Puranalar, Manusmriti, Ramayana, Mahabharata'da İskitlere rastlanmakta MÖ 4.-2. yüzyıllar arasında Güney Sibirya'dan Hindistan'ın batısına kadar uzanan alan anlatılmaktadır (Özhan, 2017). Anadolu, İdil Nehri çevre bölgelerde **Kimmer** ismi yaklaşık MÖ 7. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmaya başlanmış, eğer **Kimmer** ismi **İskit** isimle birlikteyse MÖ. 7 yüzyıl ya da MÖ. 670 yıllarda ilk kaynaklarda kayıt edilmiştir (Batsuren, 2014: 131). Karadeniz'den doğu Kafkasya'ya kadar uzanan bölgede İskitler hakkında bilgi var ise de onlarla benzer hayat süren göçebe kavimlere kısaca değinilmiştir. Hazar Denizi'nden Aral Gölü'ne kadar **Massagitler**, onların doğusunda Baktriya'dan Soğdiana bölgesi, Siri Derya Nehri'nin kuzeyinde **Sakalar**, Sakalar'ın doğusunda **Arimasplar**, Arimasplar'ın kuzeyinde Zaysan Gölü çevrelerinde **Argippaeiler** ve **İssedonlar**, komşu Altay Dağları'nda altın

bekçisi olan **Griffinler** oturuyor demişlerdir. Modern çağlarda birbiryle benzer kültürlerin tümü birlikte değerlendirilip, İskit veya İskit- Sibirya Dünyası olarak anılmıştır (Turbat, 2016: 32-33).

İskitler hakkında yukarıda verilen yazılı kaynaklarda sözkonusu toplulukların ekonomisi ve kültürler hakkında belli bir bilgi yoktur. Bu yüzden arkeolojik bulgulara dayalı araştırmalar zorunludur. 17. yüzyılda Sibirya kurganlarında defineciler tarafından bulunan İskit hükümdar mezarlarının bilim ve maceracıların dikkatini çekmesiyle arkeolojik çalışmalar da başlamıştır. Rusya’da İskitler dönemine ait bir çok arkeolojik çalışma yapıp araştırıldığından Rusya ve Ukrayna’da İskit kültürü, Kazakistan’da Saka kültürü (Sakalar), Minusink bölgede Tagar kültürü, Tuva’da Arjan ve Uyük kültürü, Altay’da Mayemir, Bikenı ve Pazırık kültürleri geniş kapsamda araştırılmıştır (Turbat, 2016: 52). Arkeolojik kalıntılar ve Herodot’un tarih kitabı ile benzer kaynaklardan İskitleri yarı göçebe çiftçi bir hayat yaşadığını anlaşılmaktadır. At, sığır ve koyun yetiştiren (Turbat, 2016: 63), birbirlerinin dilini anlamayan çok sayıda kabileden oluşmasına karşın genelde İndo-İran dillerinden birini konuştukları iddia edilen toplulukların, kökenleri ve modern halklarından hangileriyle ilişkili olduğu konusu neredeyse 200 yıldır tarihçi ve etnografların en hararetli tartışma konularından birisi olmaya devam etmektedir (Özhan, 2017).

İskitlerin tarih sahnesinde silinmesinden sonra bunların yerini Avrasya’da sırasıyla Sarmatlar, Hunlar, Gotlar, Avarlar, Göktürkler, Bulgarlar ve Hazarlar almışlardır.

2.3. MOĞOLİSTAN GÖÇEBE TOPLULUKLAR

Avrasya bozkırlarında pastoral çiftçiliğin (açık mera hayvancılığı) ortaya çıkışını, göçebe kavimleri, göçebe uygarlığının oluşum sürecini ve aralarındaki kültürel çeşitlemelerin oluşumunu veya kültür sınırlarını anlamak için hayvancılığın gelişimi ve göçebe kavimlerin toplumsal gelişimleriyle beraber incelemesi gerekmektedir. Neolitik

devrim denilen çiftçiliğin (hayvancılık, tarım) ortaya çıkış olayı Avrasya ile eş zamanlı olarak Moğolistan'da da gerçekleşmiştir. Moğolistan'da karasal iklimi dolayısıyla tarım ve yerleşik yaşama dayalı çiftçiliğin gelişimi için çok uygun değildir. Bu nedenle besin üretimi bölgeye uyum sağlayarak hayvan yetiştirme ağırlıklıdır. Hayvan yetiştiriciliğinde özellikle otlatma tecrübelerinin sonucunda açık mera hayvancılığı gelişmeye başlanmıştır (Delgerjargal, 2005:33).

Tunç Çağı'nda (MÖ 3-1 binyıl) hayvancılık bir uzmanlık haline olduğundan tam göçebe hayvancılığı de oluşmuştur ve göçebe hayvancılık yapan göçebe kavimler de ortaya çıkmıştır. Bu durum, yaşam tarzları ve zihinsel yapılarına önemli bir biçimde etki etmiştir (a.e, 2005:33).

Göçebeler hakkında Çin kaynaklarında kayıt edilmiş süreç Asur, Pers, Yunan kaynaklarına göre daha geçtir. Çin kaynaklarında göçebelere ilişkin ilk veriler Orta Asya'nın doğu sınır bölgelerindeki Loufan ve Linhu'lara aittir. MÖ 4. yüzyılın sonunda Shanxi ili, Ordas taraflarda yaşayan bu gruba ilişkin kayıtlar 200 yüzyıl boyunca izlenebilmektedir (Batsuren, 2014: 132). Bu kavimler daha sonra Hunların hakimiyetine girmiştir. Çin ile İç Asya kültürünü araştıran Nicola Di Cosmo "*Ancient Chaina and its Enemies*" adlı kitabında Kuzey Çin bölgesi veya Çin seddi çevrelerindeki kültürleri üç döneme ayrıyarak incelemekte, İlkbahar ve Sonbahar devletler Çağın (MÖ 722-MÖ 481) sonu Savaşan Devletler Çağında (MÖ. 481-403) ismi izlenilen Jun, Di (Zhongsham) gibi yarı göçebe, yarı yerleşik çiftçi toplumlar Eski Çin devletleri ile gerçek göçeberler arasında tampon "*buffer*" veya ara sınır oluşturmaktadır (Eregzen, 2014:109). Bu Jun ve Din kavimler MÖ 8. yüzyılda Orta Asya'daki göçebe kavimlerin hareketlerinden dolayı, Sibiryadan sıkışmış ve Güney Moğolistan'a göç ederek Çin kültüre yaklaşmıştır. Bunun için çiftçiliğe başlamış ve Çin ile diğer göçebe toplumların arasında "tampon devlet" vazifesi görmüştür (Ganbold, 2004:16). Ancak MÖ 4-3. yüzyıllarda o yarı göçebe toplumlar yavaş yavaş Çin hakimiyetine girmiştir. (Eregzen, 2014:109).

Haritada, MÖ 1 binyılın son yarısında batıda “İskit dünyası” denilen hayvan desenlerini sıklıkla kullanan, İndo-İran dillilere benzer bir dili kullanan topluluklardır. Doğuda Üst Xiajiadian kültürü (*Çin külütürü*) denilen topluluklar, güneyde Jun, Di’lere ilişkili önce Ordus adı altında toplanarak araştırılan topluluklar yaşıyordu diyerek, buradan Hunlar’ın atalarının yaşadığı bölge sınırı genel olarak görebilmektedir. O bölgesi Dörtgen mezarı kültürlü topluluklarıdır (Eregzen, 2014: 112-113). Bu yüzden MÖ. 4 yüzyıllarda güneyden Ordas’tan gelen göçebeler Moğolistan’daki ana grup olan Dörtgen mezar kültürlerle karışmayarak Hunlar’ı kurduğu iddia etmektedir. Dörtgen mezarlarındaki buluntular Hun Dönemi’nin sıradan halk mezarlarındaki buluntularda ilişkilidir (a.e, 2014: 112-115). Hun Devleti uzmanları bu konuda daha detaylı çalışmaktadır burada kısaca değinilmiştir. Orta Asya ve Moğolistan’da Hun Devleti kurulduktan sonra Siyenpi, Ju-jan, Eski Türkler, Uygur, Kırgız ve Hitan gibi göçebe devletler hüküm sürmüştür.

2.4. GÜNÜMÜZ GÖÇEBE YAŞAMI VE YAŞAM TARZI

Göçebe yaşam biçimin ana düzeninde, hayvanların sayılarını dengeli ve düzgün oluşturmak önemlidir, ayrıca yaşadıkları yerlerin otlatma kapasitesi, su ve tuz yeterliliği belirleyicidir. Bunlara ek olarak, işgücü ve insanların kişisel ilişkileri, aile topluluğu ya da komşu ailelerin organizasyonu önem taşımaktadır. Bu organizasyonun yapısı iş birliği yaparak birbirlerine yardım etmek, yetenek, tecrübe ve bilgilerini paylaşan klasik bir yaşam biçimidir. Zira tüm bunlar hayvanları çoğaltmak ve yetiştirmek için gereklidir. Moğol göçebelerin yerel özelliklerinden belki de en öne çıkanı doğal çevreye uyarak yaşamaları ve onu koruyarak geleceğe aktarmalarıdır.

Günümüzde Moğolistan, kuzeyden güneye orman bozkır, bozkır ve Gobi Çölü olarak sıralayabileceğimiz dört enlemdem veya Hangay, Hentii, Altay dağlık bölgesi, Dornod ve Göbi bölgelerinden oluşmaktadır. Bu bölgelerde yaklaşık 20 soy grubundan oluşan nüfus yaşamaktadır. Ana geçimi hayvancılık olan bölgelerde insanlar hayvanları

beslemek için ot ve su düzenini takip ederek, dört ayrı mevsime uygun göçer bir yaşam sürmektedir. At, deve, inek (sığır), keçi ve koyun yetiştirmektedirler. Sıralanan bu beş çeşit hayvanın her birinin farklı yetiştirme yöntemleri bulunmaktadır. Bunlar göçebe insanının davranışını da belirlemektedir. Doğal koşullara uygun olarak Gobi bölgesinde deve, koyun ve keçi diğerlerinden daha fazla yetiştirilirken, bozkır bölgelerinde yak, at, koyun ve keçi fazladır.

Göçebeler geleneksel olarak eskiden bu yana kullandıkları çadırlarda yaşamaktadır. Bu çadırlar göç etmek için uygun, soğukta hızlı ısınan ve sıcakta serin tutma özelliğinde olan yapılardır. Göçebe insanların tüm geçim ihtiyaçları hayvancılıktan sağlanmaktadır. Sahip oldukları beş çeşit hayvan, insanların ihtiyaçlarına göre farklı farklı faydaları vardır. Örneğin; atı binek aracı olarak kullanmanın dışında yazın atı sağarak, kımız adında bir içecek yapmaktadır. Ancak kımızı her aile yapmamaktadır. Bir göçebe ailede yaklaşık 15-20 tane at sürüsü vardır. Bu sürü her yaşta erkek, dişi ve bir baş attan oluşur. Atlar göçebelerin en değerli hayvanıdır ve kullanım çeşitlerine göre ayrılmaktadırlar. Yani koyun ve keçiye bakmak için, uzak yolculuk ve bayramlar gibi özel günlerde binmek için, bazıları ava giderken ve bazılarıda özel yarışlar için kullanılmaktadır. Günümüzde uzak yolculuklar için araba ve motosiklet kullanımı giderek daha yaygınlaşmaktadır. Deveyi, Gobi bölgesinde yaşayan göçebeler, bozkırda atların kullanımına benzer bir şekilde taşıma, binek ve süt hayvanı gibi çeşitli amaçlarla kullanırlar. Develer çok dayanıklı, su içmeden 10 gün geçirebilecek kadar uzun yaşayan hayvanlardır. Bu nedenle Gobi çölü için uygundur. Bozkır bölgelerde deve çoğu zaman az sayıda yalnızca taşınma aracı olarak kullanılmaktadır. İnek (sığır) sütü fazla olan bir hayvandır. Göçebeler günlük kullanılan süt ürünlerini inek sütünden sağlamaktadır. Sığırın erkek olanı taşınma için de kullanılır ve bozkır bölgesinde daha fazla yetiştirilmektedir. Bunun yanı sıra sığırların kurumuş dışkıları ateş yakmak ve ısınmak içinde kullanılmaktadır. Koyun ve keçiler ise fazla yün veren hayvanlar olması dışında, yaz ve sonbahar boyunca yemek için kullanılan eti sağlamaktadır. Gerekli olduğunda koyun ve keçinin sütünde de faydalanabilmektedir.

Göçebeler hayvanların dışında köpekte beslemektedir. Köpek göçebe insanın dostudur, her ailede yaklaşık 1-2 tane köpek vardır. Köpekler her durumda insana ve hauvanlarla göz kulak olmaktadır. Dolayısıyla hayvanlara bakmak için de yardımcı olurlar. Özellikle kurtlar geldiğinde çok ses yapar ve tehlikenin yaklaştığını sahibine bildirirler.

Yukarıda günümüzde yaklaşık olarak 20 soy grubun olduğunu belirtmiştik. Bu gurplar arasında yaşam tarzı açısından belirgin farklılıklar gözlenmez. Ancak Geleneksel kıyafetleri, konuşma şiveleri ve bazen adetlere farklılıklar izlenir. Bunlardan biri Duhalardır.

Duhalar Moğolistan'ın Hövsgöl aймаğın kuzeyinde, Tsagaannuur sum ve taygalarla çevrili bir coğrafyada yaşamaktadır. Kendilerine Uygur- Tsaatan diyen (Türkçeye Duhalar) Sayan Şekli, Eski Türk lehçelerin biri Uygur - Tukey şivesini konuşan, (Badamkhatan vd, 2012: 298-299) bir azınlık grubudur.

19-20. yüzyılları arası Sibirya, Tagna Sayan çevresinde oturan halklar ren geyiği tüketen ve yetiştiren olarak iki ayrılmıştır. Birinci grup, Kuzeybatı Sibirya'da soğuk bölgelerinin Ren geyiği yetiştirenler, Ren geyiğini kızaklarını çektiirmek için kullanırlar ancak sütünü pek tercih etmezler. İkincisi ise, Tagna-Sayan Tuva'nın bazı bölgelerinin Uygurlarıdır. Bunlar Ren geyiğin taşıma ve binek hayvanı olarak kullanmanın yanı sıra sütünü ve etini de tüketirler. Ayrıca derileri kullanım şekillerine göre göçebe Tuva, Uriyanhai, Darhad'larla aynıdır. Duha Tagna Sayan'a göçerek gelip çevre koşulları yüzünden, hatta hayvancılık yapan insanların etkilerinden dolayı Ren geyiği kullanımında değişikliğin olduğu ve pastoral göçebeliliğin bir yöntemi haline geldiğini söylenmektedir. Tsaatan (Duhalar) çadırda (Resim 15) yaşar ve Ren geyiği yetiştirerek bir yıl içinde yaklaşık 6-8 defa göç ederler (Badamkhatan vd, 2012: 301). Uygur-Tsaatan'lar (Duha) diğer göçebelere göre yaşam tarzı olarak epey fark göstermekte olup, Budizmin etkisinin pek olmadığı tek saf Şaman bölgesidir. Sonuç olarak, göçebe hayatı; insan, hayvan ve doğanın birbirine bağlı olduğu süregiden bir yaşam biçimidir.

Resim 15. Tsaatan'ların çadırı.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜMÜ

MOĞOLİSTAN'DA GÖÇEBE YAŞAM VE KONAK YERİ ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA

3.1. MOĞOLİSTAN'DA ETNOGRAFYA VE ETNOARKEOLOJİ ÇALIŞMALARI

Günümüz Moğolistan'ın nüfusunun büyük bir kısmı, tümü Moğol kökenli olan, 20 ayrı soy grubundan oluşmaktadır. Bu boyların kökeni geçmişe dayanmakla birlikte, esas olarak 13. yüzyılda daha tanımlı bir duruma geldikleri anlaşılmaktadır (Moğolistan Milli Müzesi Rehber Kitabı, 2011: 32). 1984-1991, 1981-1990, 1992-1994 yılları arasında Moğolistan'daki boyların etnoğrafik yapısı üzerine oldukça kapsamlı çalışmalar yapılmış ve bunlar 'Moğolistan'ın Etnografya' adlı üç cilt olarak yayınlanmıştır (Badamkhan vd, 2012: 7,11). O kitabın birinci cildi Moğolların 80% (ini oluşturan Halka soyu, ikinci cildi Oirad Moğolların etnografyası ve üçüncü cildi ise diğer soy gruplarını kapsamaktadır. Bunlar dışında bir çok araştırma olsa da bu üç ciltten oluşan kitap günümüzde Moğolistan'ın etnografya araştırmalarının ana kaynağı olarak temsil etmektedir.

Moğolistanda "etnografya" sözcüğü 1930'lu yıllarda "sivil halk incelemesi", "insan kavim araştırması" gibi kavramlar ile tanımlanmaktayken 1980'li yıllardan itibaren etnografya olarak kullanmaya başlanmıştır (Altangin vd, 1984:3). İlk etnografya çalışmaları 1921 yılında "Ana Kaynak Yazı Enstitüsü" açıldığında, Moğolların geleneksel yaşamı, kültürel ve entelektüel kültürleri araştırmayı bir çok bilim insanları tarafından yürütülerek, toplum yapısını tanımlamaya yönelik deneme niteliğinde ilk çalışmalar, derlemeler makale olarak yayınlamaya başlamış ve bu yayınlar ilk kez Moğol halkının kendi geleneksel kültürel mirasının bir yanda daha doğru ve kapsamlı tanınmasını, öte yanda da kendi kültürünü bir değer olarak görmesini sağladığı düşünülmektedir (Badamkhan vd, 2012: 15). 1920-1930 yılları arasında Ana Kaynak Yazı Enstitüsü'nde çalışan Moğol ve Rus bilim insanları tarih-arkeoloji ve

etnografya-arkeoloji disiplinlerini içeren ileri araştırmalar yapmaya başlamışlardır. Bu çalışmalar Moğolistan'ın arkeoloji ve etnografya çalışmalarına oldukça katkı sağlamıştır (a.e, 2012:17). Bundan sonra araştırmaları devam ederek 1950 yıldan itibaren Moğolistan'ın boy ve etnik gruplarının geleneksel ve yeni sosyalizm kültürleri her açıdan incelenerek bir çok yayına konu olmuştur (a.e, 2012:16); bu çalışmaların Moğolistanın etnografyası üzerinde ileride yapılacak çalışmalar için sağlam bir veri tabanı oluşturduğu söylenebilir. Ancak halen etnografya alan çalışmalarının çok yetersiz durumda olduğu ve özellikle etnoarkeoloji bakış açısının yok denecek durumda olduğu da açık bir gerçektir.

3.2. ETNOGRAFYA SÖZCÜĞÜNÜN TANIMI

Etnografi, etno (insan) ve grafi (tanımlamak, tasvir etmek) kelimelerinden oluşan, davranışları doğrudan gözlemeyi ve bu gözlemlere bağlı olarak tanımlamayı esas alan araştırma biçimidir. Bu araştırmalarda gözlenen grup üyeleri ile doğrudan bağ kurulur ve davranışlar kültürel bağlam ile ilişkilendirilerek açıklanmaya çalışılır (Hikmet, 2012: 652). Saha çalışmalarından sonra sunulan yorumsuz tanıtımlara etnografya denir. Etnologlar, araştırma yapacakları kültürün yaşamına katılarak, bilgi toplayacakları toplulukla bir süre birlikte yaşayarak, katılımcı bir gözlemci olma amacındadırlar (Aytekin, 2009: 5).

Antropologlar tarafından geliştirilmiş olan etnografik araştırma yöntemi bazen, antropolojik alan çalışması yaklaşımı olarak da bilinir. Etnografi, kültürel bir yapının bütünsel olarak, derin bir analizinin yapılması şeklinde tanımlanabilir. Etnografik yöntem içinde en çok kullanılan tekniklerden biri katılımcı gözlemdir . Katılımcı gözlem yönteminde araştırmacı gözlediği grubun bir üyesi gibi davranarak yaptığı uzun süreli gözlemleri kaydeder. Katılımcı gözlemin belli koşul ve ortamlarda uygulanması söz konusudur (Hikmet,2012: 652). Terim olarak 19. yy'ın başında ortaya çıkan etnografya, insan topluluklarının çeşitli zaman ve yerlerde tabiata hakim olmak, sosyal ihtiyaçlarını

karşılamak için sarf ettikleri gayretlerin sonucunda ortaya çıkan maddi ve manevi kültürlerin tasvir ve analizlerini yapan bilim dalının adıdır (<https://www.wikiwand.com/en/Ethnography>).

3.3. ETNOARKEOLOJİNİN TANIMI

Etnoarkeoloji, etnografya ve arkeoloji terimlerinin birleştirmesinden oluşan bir terimdir. Arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılan etnografik buluntuların tanımlanma ihtiyacı, etnoarkeolojiyi bir alt disiplin olarak kendiliğinden doğurmuştur. Etnoarkeoloji arkeolojik kalıntıların yorumlanmasında bir yaklaşım olarak da tanımlanabilir. Arkeolojik görüş açısından yaşayan kültürler üzerinde yapılan etnografik çalışmalar etnoarkeolojik teori ya da metot olarak kabul edilmez. Bu bakış açısıyla etnoarkeoloji, materyal kültürle, kültürün tamamının arasında var olan ilişkilerin anlaşılması için ortaya konulmuş çeşitli araştırma stratejileri olarak tanımlanmıştır (Devid vd, 2001).

Etnoarkeoloji, en geniş anlamıyla “*yaşayan geçmişten*” faydalanmak olarak tanımlanabilir. 19. yüzyıl içinde Avrupa’nın akedemik dünyasında tarihöncesi arkeolojisinin hızla gelişmeye başladığı süreç içinde, bu dönem toplulukları ile farklı coğrafyalarda günümüzde yaşayan topluluklar arasındaki benzerlikler giderek dikkati çekmeye başlanmış ve daha 19. yüzyılın ortalarından itibaren günümüz ilkel topluluklarına yönelik araştırmalar, tarihöncesi kültürlerin yorumlanması için malzeme olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda en tanınmış ilk örneklerden biri, 1853 yılında İsviçre’de bulunan “kazıklı göl evleri”nin yorumlanmasında, 1830’lu yıllarda Yeni Gine çevresinde gezi yapan Fransız denizci J.Dumont d’Urville’in yayınlarındaki ilkel kazıklı yapı gravürlerinden yararlanılması olmuştur. Bu tarihten itibaren, bugün etnoarkeoloji olarak tanımladığımız, arkeolojik bulguların geleneksel halk kültürlerinin verilerinden yararlanılarak yorumlanması giderek yaygınlaşmış, mimariden teknolojiye, toplumsal örgütlenme modellerinden inanç sistemlerine kadar hemen her alanda kullanılmaya başlanmıştır (Özdoğan, 2016:148-150). Etnoarkeoloji kültürel değişimin çok az ve uzun zamanda gerçekleştiği kırsal toplulukların geleneksel aletlerinin üretimi, kullanımı, işlevi, kırsal mimari gelenekleri, meskenlerin nasıl yapıldığı, nasıl terk

edildiği ve hatta terk edildikten sonraki aşamaların belgenmesi de etnoarkeolojinin araştırma konuları arasındadır. Bunun dışında arkeoloji biliminde arkeolojik kazılarda elde geçirilen materyal buluntuları etnologların geleneksel toplulukların içinde uzun süre yaşayarak gözlemledikleri ve kayıt altına aldıkları bulgular arasındadır (Aytengin, 2009: 110-111).

3.4. ÇALIŞILAN KONAK YERİ

Bu tez çalışması Moğolistan'ın kuzeybatısında, başkent Ulanbator'un 1117 km uzaklığında, N 30°52'32.0", E 105°52'28.4" bulunan noktada, Moğolistan'daki 21 aymaktan biri olan Hövsgöl aymak Tsetserleg sum Tahilt adı verilen yerde yaşayan göçebeler hakkında yapılan araştırmadır.

Hövsgöl aymak doğal çevre ve ortam olarak Moğolistan'ın en görkemli yerlerinden biridir. Hövsgöl aymak temiz su kaynakları bakımından birinci sırada yer almakta olup dağlık bozkır bir bölgedir (Harita 4). Bölge, genel olarak deniz seviyesinden 1650- 2050 m yüksekliktedir. En yüksek tepesi deniz seviyesinden 3491 m yüksekte olan Saya dağlar Mönhsarıdag'dır. Hövsgöl aymak nüfusunun çoğunu, Hotogoid, Halh, Darhad, Urianhai, Duhalar adlarıyla bilinen farklı soy gruplardan oluşturmaktadır. 107,2 bin km² yüzölçümlü Hövsgöl aymak içinde 24 sumlar (kasaba) küçük idari birime ayrılmıştır (Hövsgöl Aymak Statistlik Rehberi, 2014:6).

Çalışma alanı, 24 sumdan biri olan Tsetserleg sumunda gerçekleşmiştir. Hövsgöl aymağının en batı sınırı olan Tsetserleg sum, , kuzeyde Rusya'nın Tuva, doğuda Tsagaan- Uul sumu, güney ve batıda ise Zavhan aymağı ile sınırlanmaktadır (Resim 16). Büyük merkezi Hövsgöl aymaktan 220 km uzaklığında yer alan Tsetserleg sum 7.480 km² yüzölçümüyle, soğuk karasal iklimli bölgede 4839 nüfuslu 1396 aile yaşamaktadır. Bu ailelerden yaklaşık 350 tanesi Tsetserleg sumunda yerleşik (Tsetserleg sum istatistiki veriler, 2017) diğer aileler ise göçebe olarak yaşamaktadır. Göçebe aileler, sumundan yaklaşık 10 – 50 km uzaklıktaki çevrede yaşarlar. Her göçebe

Resim 16. Tsetserleg sum.

Çalışma Tsetserleg sumun 29 km batısındaki Tahilt gölü çevresinde yaşayan göçebe aileler ile gerçekleştirilmiştir (Resim 17). Tahilt Gölü çevresinde insanların tapındığı Hulazraga isimli Ovoo⁷ ve insan sağlığına faydalı denilen iki farklı yer altı su kaynağı bulunmaktadır. Hulazarga Ovoo'ya, tapınma zamanlarında diğer komşu bölge sumlarda yaşayan göçebeler de katılırlar. Bunun dışında dağ suyunun kaynaklarını oluşturduğu bir kaç tane küçük akar gölü bulunmaktadır. Gölün çevresinde yaz aylarında yaklaşık 10-20 kadar aile birbirlerinden yaklaşık 1 km belki ondan biraz daha yakın mesafelerde konaklamaktadır. Sonbahar olduğunda ise kış konak alanına doğru göç ederler. Fakat kışlık konaklar birbirinden 3-20 km kadar uzaklıkta bulunmaktadır. Bu çevrenin yaklaşık 7 km güneyinde Moğolistan'ın büyük göllerinden biri olan Tes

⁷ Ovoo Moğolların yığma taş ya da ağaçlardan yaptıkları inanç ve saygı alanıdır . Ovoo genellikle dağlar ya da bir tepe üzerinde bulunur.

Gölü de yer almaktadır. Kurak yaz aylarında , Tes Gölü ve çevresindeki havza boyunca binlerce göçebe aile yaşamaktadır.

Çalışmamız esnasında göçebe bir aile olan Dorjsurun'un çadırında yaşadık. O çevrede yaşayan en yaşlı kişi 71 yaşında olan Adılbish isimli hanımdı. Dorjsurun 58 yaşında, eşi ve iki tane çocuğu vardı. İki çocuğu da evli olan Dorjsurun bazen onların yanında bazen de diğer edivenlerinin yanına göç ederek yaşıyordu. Dorjsurun'un öz kardeşi Dorpurev ise eşi ve çocukları ile birlikte onlara komşu olarak yaşamakta ve hayvanlarına birlikte bakıyorlardı. Ama çocuklar okul zamanlarında Tseverleg sum'a gidip eğitim almakta ve tatilden gelip onlara yardım etmekteydi. Onların etraflarında uzak akrabalar ya da akrabalık ilişkileri bulunmayan yabancı göçebe aileler yaşamaktaydı. Hayvancılıkla uğraşan Dorjsurun büyükannesi ile büyüdüğü için çoğu bilgileri ondan öğrendiğini söylemekteydi. Yaşamlarını sürdürdükleri konak yerlerinin kendi akrabaları tarafından ne zaman kullanılmaya başladığını bilmemekle birlikte büyükannenin dedesinin de oralarda yaşadığını söylemişti. Çalışmamız sırasında etraftaki bütün aileleri dolaşmak ve bilgi edinmek zor olmadı. Zira neredeyse bütün göçebeler çevrelerinde kimin yaşadığını, onların atalarının kim olduğunu, kimin hangi hayvanlara sahip olduğunu biliyordu. Hatta günde birkaç kere birbirlerini ziyaret ederler ve her ne olduysa ya da duyularsa birbirleriyle paylaşırlardı. Bazen başka bölgelerden hayvanlarını aramak için misafirlerin de geldiği oluyordu. Yine bir aileye uzaktan misafir gelen biri hiç tanımasa bile mutlaka kısa da olsa onlara ziyarete gider ve sohbet ederdi. 19 yüzyılın başlarında Moğolistan'a gezi yapan Rus tarihçi I. Maiskii'nin Moğolistan Seyahatnamesinde de buna benzer örneklerden bahsedilmiştir..."*Moğollar çok meraklı insanlarmış diye bir Rus tüccarın eşi söylemiş. O ilk defa köye kocasının gezi kampına gitmiş ve onu geldiği zamandan biri sabahtan akşama kadar o kampta çok kalabalıktı. Zira, etraftaki Moğollar onu görmek, onun elbiseyi ve şapkayı bakmak için gelenlerdi. İnsanlar bu amaçla 30-40, hatta 50 km uzaklardan geliyordu demiş,...Moğollar bizi de gezerken her zaman yanımıza geliyordu, bizi uzakaktan görür görmez hemen atın kafayı bize doğru çevirerek çok hızlı geliyolardı. Geldiğinde hemen bizim kim olduğumuzu, nereye gideceğimizi, ne yaptığımızı sorduktan sonra diğerlerine*

söylemek için acilen atına sürerek gider. Her gün böyle durumlar birkaç kere tekrarlanır. Akşam konaklama yapmaya hazırlanan yerimizde yakın çevrede olan aileler yanımıza gelip ateşin yanlarında oturarak bizim her hareketlerimizi incelenir. Bazen bize çay ve yemek hazırlanarak gelip uzun sohbet eder, bu durumda çok meraklı olduğunu daha çok belirgin oluyor. Sonra herkes kalkar atına binerek kayıp olurlar. Sonra her gün koyun kesip yiyen zengin Ruslar hakkında, o değişik insanlar hiçbir malsız, sadece bir şeyler bilgilenip gizlenen hakkında haberleri dağıtır. Moğolların o ipli haberin sayında hakkımızdan haber bizden çok önce gider ve bir yer gittimizden çoktan haber olduğunu belli oluyor. Böyle toprak büyük geniş olmuştada insanların hoşsohbet, meraklı karakter sayından her hangi haber çok hızlı yayılır”...(Maisii, 2014: 41). Aslında yukarıda bahsedilen durumlar Moğolların normal davranışlarındandır. Erkekler 100 km belki ondan daha uzak yerlerdeki ailelerin at sürülerindeki renk ve şekillere bakarak kim olduklarını bilir, kadınlar ise ister dikiş ister besin hazırlama gibi gündelik işlerde bile kimin ne zaman ne iş yaptığını gözünden kaçırmazdı. Sadece kendi yakın çevrelerinde değil yaklaşık 50 km. uzaklıkta gerçekleşen yeni bir olaydan bile haberdar olurlardı. Bunların yanı sıra hemen hemen herkes dürbün sayesinde hem hayvanlara göz kulak oluyor hem de etraftaki herşeye göz atabiliyordu.

Resim 17. Tahilt Vadisi.

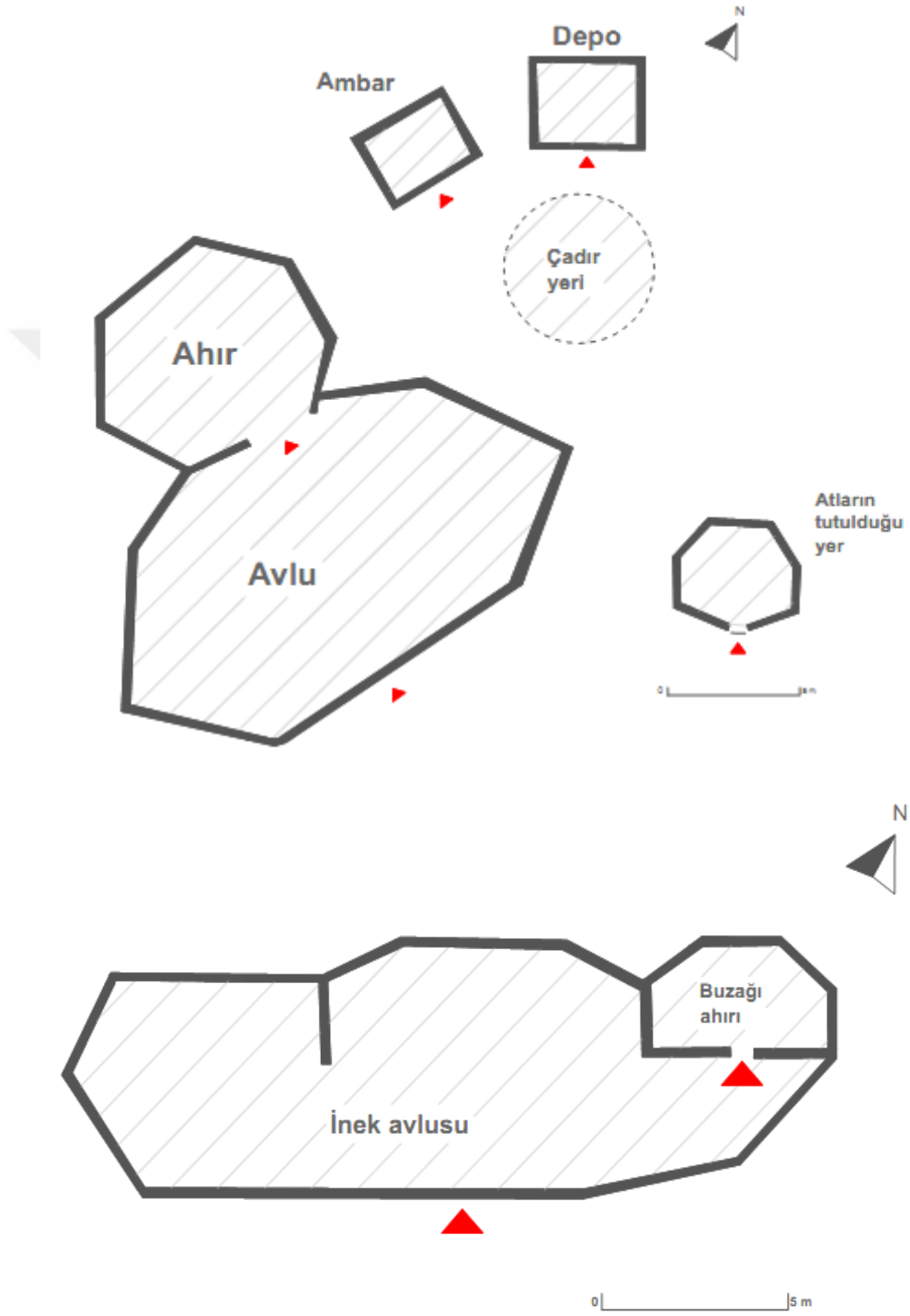
Tahilt Vadisi. (Google earth görüntüsü).

3.4.1. Kışlık Konağı

Göçebeler için en önemli yer kışlık konaktır. 3 ile 5 ay arasında bir zamanı kışlık konaklarında geçirecek göçerler için yer seçimi çok önemlidir. Konak yeri, gün doğumunun erken görüldüğü, gün batımının ise uzun sürdüğü, gölgesiz, dağların yamaçlarında, çevreye hakim bir konumda olacak şekilde seçilir. Bir kışlık konak koyun, keçi ve inekleri koruyabilecek yarı kapalı ahır, toplanmış otların saklanması için açık ahır ve depo olarak kullanılan iki adet ambar ve bir ya da iki çadır mekanından oluşmaktadır (Resim 18). Koyun ve keçilerin ahırını hiçbir zaman çadıra uzak kurulmamaktadır. Geceleri kurtların saldırı ihtimalinin yanı sıra, güçlü olanların zayıfları incitme ihtimali gibi her türlü zarardan korumak ve gece olduğunda hayvanların seslerini duyabilmek için bu önlem alınmaktadır. İneklerin ahırını ise koyun ve keçilerin ahırının rüzgar gelen tarafına ya da çadır kurulan yerden biraz uzaktadır. Kasım ayının sonuna doğru yerleşilen kışlık konaktan Nisan ayının sonunda taşınılır. Bazen iki kışlık konağa sahip olan göçerler, Şubat ayının ortasında diğer konaklarına taşınmaktadır. Bozkır bölgede yaşayan tüm göçebelerin konak düzenleme şekil ve yapım teknikleri aynıdır. Göçebeler kışlık konaklarında bulundukları sürece hayvanları otlatma yeri düzenli olarak kullanılır. Moğol göçebe hayatı, açık mera sistemine dayalı olduğu için hayvanları otlatma yeri kullanımı çok önemlidir. Otlatma yeri kullanırken başlarda kamp alanından uzak yerleri, zaman geçtikçe ise kampa yakın yerleri kullanırlar. Hayvanları güneş çıktıktan sonra yavaş yavaş otlatmaya götürerek, akşam güneş battıktan sonra kampa geri getirmektedirler. Konağı yıllarca ve devamlı olarak kullanabilmeleri için etrafın temiz tutulması önemlidir. Bu sebeple ineklerin dışkılarının her gün temizlenip, ayrı yerde toplanması gerekmektedir. Fakat kış boyunca kalın bir tabaka oluşturan koyun ve keçilerin pislikleri, bahar aylarında tek seferde kazılarak toplanıp temizlenir. Toplanan hayvan pislikleri ya ateşte kullanılmak ya da hayvanların ahırını sıcak tutmasını sağladığı için dizilerek biriktirilmektedir. (Şekil 1).

Resim 18. Kışlık Konağı.

Şekil 1. Kışlık konağı genel plan.

3.4.2. Bahar Konağı

Bahar konağı, kışlık konak gibi sabit bir yer değildir ama tahmin edilen belli yerler vardır. Çünkü bir ailenin konakladığı yerde farklı bir aile asla izinsiz konaklayamamaktadır Göçebelerin aralarında, bir anlaşma gibi ya da koyulmuş kural gibi yazısız kurallar bulunmaktadır. Başka deyişle, Moğol göçebeler kendi aralarında konuşurken akraba olan birkaç aileyi tek bir isimle kapsanarak, en yaşlı olanın ismini söyleyerek hepsine hitap ederler. Ayrıca yakın çevrede yaşayan, akraba olmayan aileleri de o yerin ismini söyleyerek çağırırlar. O yerin ismi birkaç aileyi bir arada işaret etmektedir. Bahar aylarını geçirmek üzere konak yerine taşınmadan önce ev sahibi (erkeğe ev sahibi denir) gidip yeri seçmektedir. Baharlık yer, kışlık konak yerinden pek uzak olmayan alçak, dağ yamacında ve su kaynaklarına yakın yerlerde seçilmektedir. Bahar konağı hayvanların döllerini tutabilecek bir kapalı ahır ile bir veya iki çadırdan oluşmaktadır. Bazı aileler depo olarak kullanmak amaçlı bir küçük çadır daha kurabilmektedir. Göçebeler, hayvanların döllerini Mart ayının sonundan Mayıs ayına kadar almaktadır. Bir göçebe aile koyun keçilerden yaklaşık 30-100 yavru, inekten 5-20, attan ise 5-10 adet yavru almaktadır. Bahar ayları, hayvanların en zayıf zamanları olduğu için erkekleri ve dişileri ayırarak bakmaktadırlar. Hatta yavrulanmış hayvanlar, doğum yapacaklar ve erkek olanlar diye 3 ayrı grup olarak da bakabilmektedirler. Eskiden bahar aylarında iki kere göç edilmesine rağmen günümüzde 2 ay süreyle bahar konağında konaklayıp doğrudan yazlık yere taşınmaktadırlar.

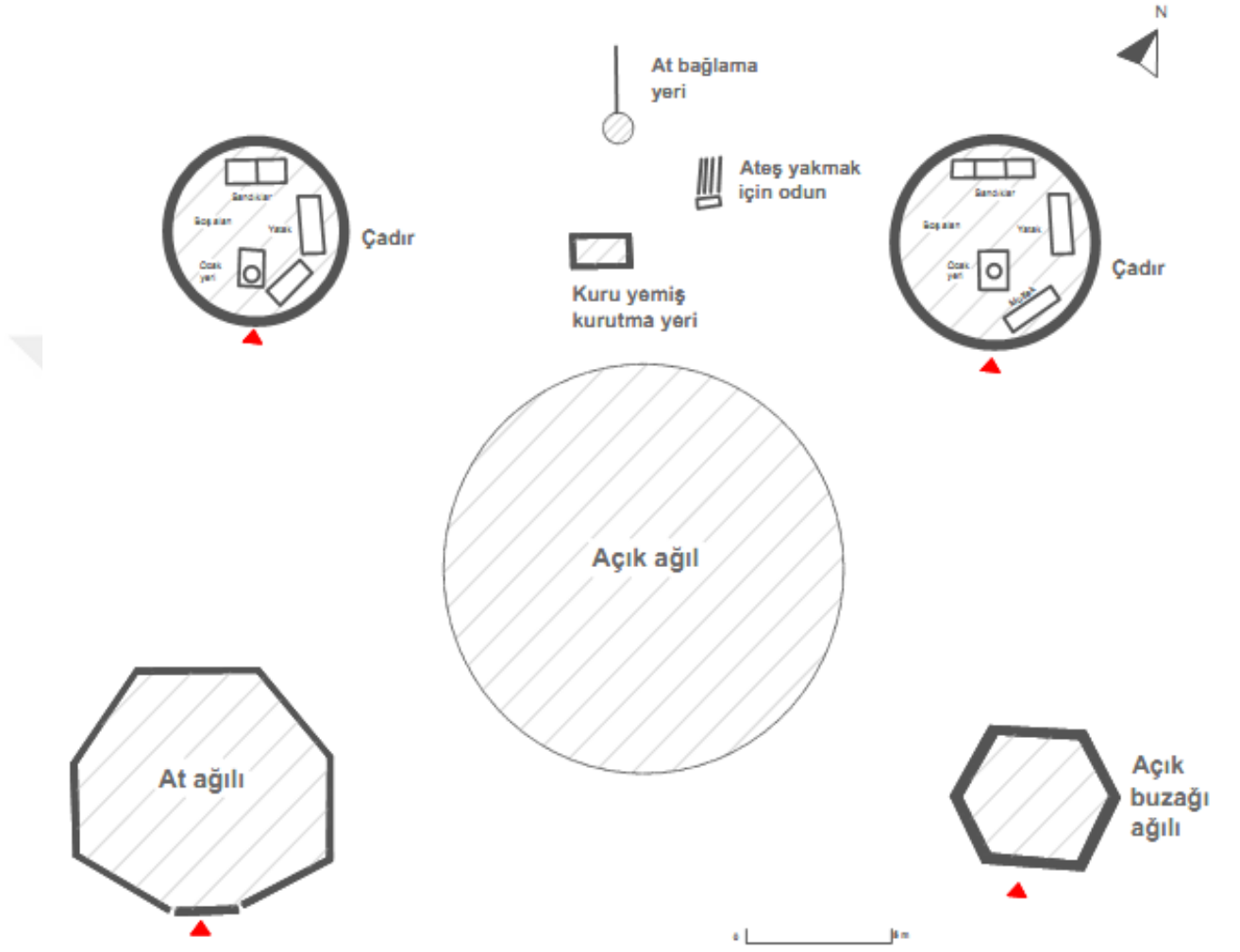
3.4.3. Yazlık Konağı

Yazlık konak için belli bir yer yoktur. Genelde göllerin havzaları gibi serin yerler seçilmektedir. Bir yerde uzun zaman geçirilmemekte ve birkaç kere göç edilmektedir. Yazlık yer, bahar konağından 5-15 km kadar uzaklıktadır. Yazlık yerde herkes, akan göllerin havzada olmasından dolayı birbirlerinden 1 km bile kadar uzak olmayan daha yakın alanlarda yaşamaktadırlar. Yazlık konakta 1 ve ya 3 aile komşu olur ve kuzuları, oğlakları ve buzağıları tutacak seyrek bir ahır bulunmaktadır (Resim 19). Yağmurun

arttığı zamanlarda, ahırlar kaldırılıp yerleri değiştirilmektedir. Ahır yapmak için hafif ve kuru odunlar seçilir ve bu odunları göç ettikleri sürece hep yanlarında taşırlar (Şekil 2).

Resim 19. Yazlık konağı.

Şekil 2. Yazlık konağı genel plan.

3.4.4. Sonbaharlık Konağı

Sonbaharlık konağı göl havzasından uzakta, kışlık konağına çok da uzak olmayan yerde kurulmaktadır. Sonbaharlık konağı sadece buzağıları tutacak seyrek ahır ve 1-2 aile çadırından oluşmaktadır. Sonbahar konağı hayvanlarının otlama güzergahına göre seçilir. Eğer hayvanlar çadır kurulan yerden uzaklara otlamaya giderse yazın topladığı güç ve kiloyu kaybedecektir, bu yüzden onların otlama yerine yakın

konaklama yapılmaktadır. Aslında yazın daha sulu yerlerde, sonbaharda ise hayvanların otlaması için daha uygun yerler takip edilerek konaklanacak yere göç edilmektedir.

Göçebeler eskiden beri her mevsimde yeni bir yere taşındığında koyun ve keçilerin yatacağı yeri korumak amaçlı, çadırı yan yana değil yarı yuvarlak şekilde kurarlar. Eğer akrabalar 2-3 aileden oluşan bir kamp kurduysa yaşça büyük olanın çadırının batı tarafında kurulması gerekmektedir. Eğer kışlık kampta tek bir aile var ise koyun ve keçilerin ahırının batısı ya da doğusunda çadırlarını kurmaktadır. Hiç bir zaman ahırın önünde yada arkada çadırı kurulmamaktadır (Resim 20).

Resim 20. Sonbaharlık konağı.

3.5. GÖÇEBELERİN YURT VEYA ÇADIRI

Orta Asya'nın göçebe insanların geleneksel evi olan çadırın yaklaşık MÖ.3 bin yıllarında ortaya çıktığı düşünülmektedir. Çadır hakkında ilk bilgiyi veren Çin kaynaklarında MÖ 629 yılında “Kuzey taraftaki Hunlardan önceki kabileler çadır gibi evde oturuyordu” diye yazılmıştır (www.mongolianheritage.com).

Çadır, hafif, kullanışlı ve uzun ömürlü olduğundan göç ederek yaşamak için en uygun malzemedir. Moğollar çadırı, “yaylada kullanılan” ve “her zaman kullanılan” diye iki ayrı amaçla kullanılmaktadır. Her zaman kullanılan çadırın dış şekli Moğol ve Turug diye ikiye ayrılır. Bir çadır dayanak ahşap parçaları olan çatı, orta direği, duvar, 2 sütun, kapı ile 2 ana keçe örtüyü dışarıdan bağlamak için ince, kalın halatlardan oluşmaktadır. Bunların hepsi birbirinden ayrılır ve taşımak için hafif ve uygun şekilde yapılmaktadır. Her bir çadırın boyutuna göre parçaları yapılması için belli bir ölçü vardır. Bu ölçüden yapılmış parçaları düzgün monte ederek bir çadır kurulur.

Çadır ahşap parçalar;

1. Duvar
2. Kapı
3. Orta direği
4. Sütun
5. Çatı

Çadır kapanık parçalar;

1. Çatı örtüsü
2. Duvar örtüsü
3. Orta direği örtüsü
4. Dış örtüsü beyaz kumaş

Duvar: Çadır boyutlarının büyük ya da küçük olması duvar parçalarının sayısına göre adlandırılır. Duvar sayısı 4, 5, 6, 8, 10 parça olabilmektedir. Duvar söğüt ya da karaçam

ağacından yapılır. Duvarı yaparken ahşaplar aynı ölçüde ince ince kesildikten sonra hayvan derisi ile parçalar birbirine bağlanır.

Kapı: Eskiden çerçeve kapı yapılır, kapı ağzına konulan keçe ve deri parçaları kapıdan girerken ve çıkarken kaldırarak kullanılırdı. Ama şimdilerde ahşap kapı kullanılmaktadır. Çadırın duvarına dayandırılan kapı, ahşap parçalardan en ağır olanıdır. Kapı genellikle çam ağacından yapılır.

Orta direği: Çadırın orta direği denen yer ile pencerenin yeri tanımlanır. Eskiden ocak açık yerde yakıldığı için, orta delikten içeriye ışık girer ve içerideki duman bu orta direkte bırakılan açıklıktan dışarı çıkardı. Huş ağacından yapılan orta direk ,parça parça ve aynı ölçülerde kesilerek yay şeklinde hazırlanır. Hazırlanan parçalar ahşap çiviyle çivilenip, daha sağlam olması için deriyle bağlanır.

Sütun: Çadırı kurarken ve toplarken orta direği aşağı yukarı kaldırmak, rüzgârdan çadırın eğilmemesi ve yıkılmaması için orta direği düz tutmak amacıyla çadırın ayrılmaz parçasıdır. Çadırdaki iki adet sütun bulunur.

Çatı (unı): Çatı, çadır ve ahşap parçaların ana kısmıdır. Çadırın boyutlarına göre yapılan çatının uzunluğu 1.5-2 m arasında değişir. Çatıyı kavak, siyah ya da söğüt ağaçlarından yaparlar. Çadırın her bir ahşap parçası o bölgedeki uzman tarafından yapılmaktadır.

Çadır örtü parçaları: Çadır örtü parçalarının hepsi keçeden yapılır

Çadırın ana ahşap kısımlarını oluşturan iskelet için gerekli olan ağaç seçimi , bu işte uzmanlaşmış kişi tarafından yapılmaktadır. Ağaçların alınacağı yer tespit edildikten sonra amaca göre bu ağaçlar kesilerek toplanır. Özellikle Mayıs ve Haziran aylarında kesilen ağaçlardan yapılan eşyaların hafif olması sebebiyle bu aylarda ağaçlar kesilir, odunlar toplanır ve kurutma işlemi başlar. Toplanan odunlar suya koymak, gölgede bırakmak, pişirmek veya buharlatmak (ateş duman içine koymak), katlayıp koymak ve rüzgarlı havada asmak gibi doğal veya yapay yöntemlerle kurutulduktan sonra ihtiyaca göre sonra her tür eşya yapılabilir (Badamkhatan vd, 2012: 280).

Çadır kurmak: Genelde yakın çevrelerde yaşayan aileler yeniden çadır kurma işini birlikte yapmaktadır. Çadırın ahşap parçaları ve iskeletini inşaa işi erkekler tarafından, dikiş işleri ise kadınlar tarafından yapılmaktadır. Evlenecek olan göçebelerin yeni çadırını genellikle erkek tarafı kurar. O çevrede yaşayan diğer göçebeler akraba olmasalar bile yeni çadır yapacak aileler için gerekli olan bir parça keçe ya da deve tüyünden yapılan ipler gibi gerekli malzeme ya da eşyaları kendi istekleriyle paylaşır. Bütün eşyalar erkek tarafının ailesi tarafından toplandıktan sonra çadırın hangi gün kurulacağı diğer göçebe ailelere haber verilir. Bazen bu haberin değil göçebe ailelerine tek tek, sadece çevredeki 1-2 kişiye söylenmesi bile yeterli olur; haber daha çabuk yayılır ve böylelikle diğer göçebeler o gün toplanıp çadıra uygun işleri hep birlikte yaparlar.

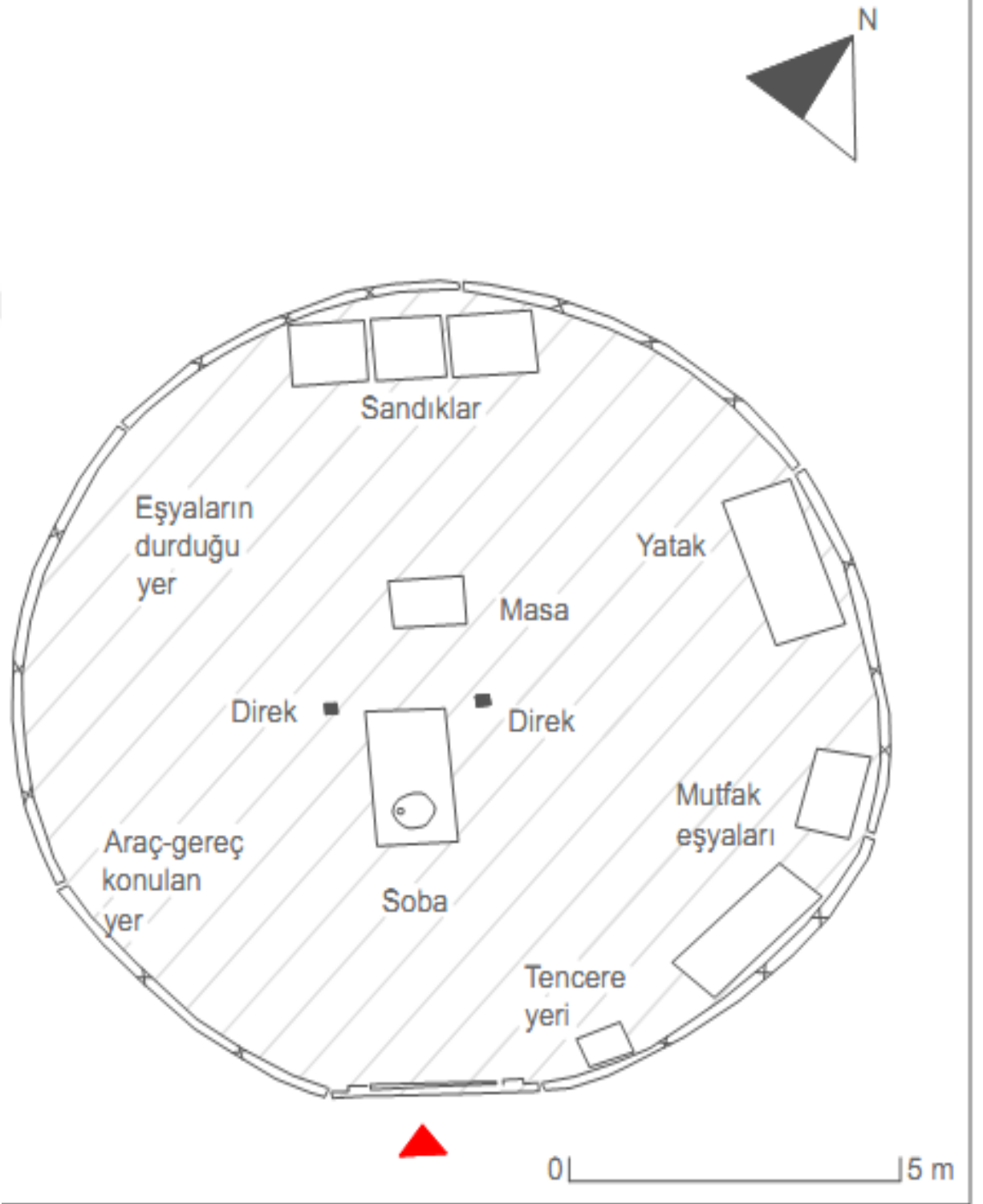
Çadır kurarken dikkat edilmesi gereken bir diğer önemli husus da çadır kapısının her zaman güneş gören yöne kurulmasıdır. Bunun amacı ise orta direğinde güneş ışığı görmek ve güneş saatini bilmekle alakalıdır. Ayrıca yeni bir yerde yeni bir çadır kurulurken kışlık konağında olduğu gibi çadır kurulacak zemin kazılmadan sadece üzerindeki küçük taş ve hayvan pislikleri temizlenir. Çadır kurulacak yerin zemini düz olmasa bile çadır kurulur ve buna ve bir şekilde uyum sağlayarak yaşanır. Genellikle boş yeri kazmaktan uzak durmaktadırlar.

3.5.1. Çadır İçi Düzeni

Genelde çadır içinde iki ya da dört sandık, bir yatak, tam ortada ocak yeri, mutfak eşyaları gibi insanların günlük hayatta kullandığı eşyalar bulunur. Eskiden beri çadır içi alanı batı, doğu, merkez ve kapı tarafı diye dörde ayrılmaktadır. Merkez kısımda o ailenin önemli eşyaları ve birkaç sandık vardır. Batı tarafında erkeklerin, doğuda kadınların kullandığı eşyaları yerleştirerek düzenlemesi, insanların çadır içinde verilen emeğin uyumuyla alakalıdır. Doğu tarafta genelde kadınların eşyaları ve mutfak eşyaları yer almaktadır. Batı kısımda kımız, büyük süt ürünleri, eyer, gem gibi ata

binmek için kullanan bütün eşyalar, çiftçilik araçları yer almaktadır (Şekil: 3). Çadır içinde insanların duruşlarıyla ilgili belirli bir kural da vardır. Bir aileye ziyarete gidildiyse erkeklerin batıda oturması, kadınların doğu tarafında oturması gerekmektedir. Göçebeler çadırın orta direğini güneş girişine göre hayvanları otlatmak, geri getirmek, su içtirmek, tuzlamak gibi günlük işlerde çadırın güneş saatini tumaya alışkınlar. Çadırın içinde saat olsa bile güneş oraya gelmiş şimdi saat kaç diye saatlerine bakarlar (Resim 21- 24).

Şekil 3. Çadır genel planı.

Resim 21. Çadır iç mekan genel görünüm.

Resim 22. Çadır iç mekan; oturmak ve yatmak için divanlar ve mutfak eşyaları.

Resim 23. Çadır içi, mutfak eşyalarının durduğu doğu taraf.

Resim 24. Çadır içi, ata binmek için kullanılan eşyaların durduğu batı taraf.

3.5.2. Çadır Dış Şekli

Çadır dışarıdan üç adet koyu renkli tüyden yapılan kemerlerle yan tarafı veya üst kısmında iki kemerle birbirine bağlanmış, beyaz renkte, yuvarlak biçimli görünmektedir. Orta direği kapatan bir keçe örtüsü de çadırın en üstüne konulur. Bu keçe örtüsü esasen dikdörtgen şekilli, her bir ucunda tüyden yapılan uzun ipli çadır örtüsü parçasıdır. Onun üç ucu çadırın kemerine sabit bağlanıp bir ucu boş bırakılmaktadır. Boşta bırakılan o uç hava soğuk ya da yağışlı olduğu zaman çadırın açık olan üstünü kapatmak ve açmak amaçlı kullanılmaktadır. Eskiden çadırlar sadece keçeden yapıldığı için şimdiki gibi beyaz renkte değil kahverengi idi. Çadırın bir özelliği de hiç toprağı kazmadan kurulabiliyor olmasıdır. Ara sıra rüzgâr olduğu zaman dengesini daha iyi kurabilmek amaçlı üst kemerin ucuna taş ya da büyük odun parçası bağlanmaktadır. Bunun dışında her tarafını bağlayıp yerde durmasını sağlamayı gerektirecek bir durum bulunmamaktadır (Resim 25).

Resim 25. Çadır dış görünüm.

3.6. GÖÇ ETME SÜRECİ

Genel olarak göç etmek insanlar için basit bir alışkanlık değil, toplumsal ve ekonomik hayattan ortaya çıkmış bir harekettir. Moğol göçebeler için doğal otlatma sistemine dayalı hayvancılık yapmak için bir çeşit yöntem ve doğa, iklim ile direkt bağlantılı tarihsel bir olgudur. Yaşamlarının ana kaynağı olan hayvancılığın zorunlu bir ihtiyaç olması nedeniyle bir yerden bir yere taşınmak ya da göç etmek göçebeler için zor gelmemekte (Badamkhatan vd, 2012: 357), aksine vücutlarının daha sağlıklı, morallerinin daha iyi olması ve aynı zamanda mutluluk getirdiği de söylenmektedir. Nitekim göçebeler uzun kaldıkları bir yerden yeni yere taşındıkları zaman insanlar rahat, hayvanlar sakin ve rahat beslenmektedir. Eskiden beri göçebelerde yeni yere geçmeden önce çevrelerindeki ailelere ne zaman ve nasıl bir yere taşınacaklarını bildirmek gibi dostça bir gelenek sayesinde bütün aileler kimin nerede konaklayacağını bilmekteydi. Günümüz bozkırında yaşayan göçebeler bir yıl içerisinde aralarında yaklaşık 5-10 km. lik mesafeler bulunan yerlere 5-8 kere göç etmektedir. Göçebelerin yıl içerisinde kaç kez başka bir yere taşınacakları o yılın hava koşullarına göre değişse de en uzun konakladıkları yer kışlık konaklarıdır. Kış kampına Kasımın sonunda taşınıp, Şubat ayı sonunda diğer bir kış kampına geçmektedirler, oradan da Nisan ortasına kadar kalıp baharı geçirecekleri konağa taşınmaktadırlar. Yaz ve sonbahar mevsimlerinde ise 1,5 aydan uzun bir süre aynı yerde kalmazlar.

3.6.1. Boşaltılan Yerde Geride Kalanlar

Bir aile göç ederken kaldığı yeri iyice temizleyip gider. Göçebelerin konakladıkları yerleri temizleyip oradan ayrılması eskiden beri süregelen, geleneksel bir kuraldır. Eğer bu kural ihlal edilirse toprak bakıcı tanrının kızacağı ve yeni konaklayacakları yerin iyi olmayacağına inanılır. Bir diğer taraftan da o yerin uzun yıllar boyunca kendileri ya da başka bir aile tarafından tekrar tekrar kullanılacak olması göç ederken terkedilen yerin temiz bırakılmasını gerektirmektedir. Bu nedenle kendiliğinden doğada yok olacak hayvan pislikleri, rüzgar ya da hayvanların üzerine basmasıyla yok

olacak ateşten kalan kül kalıntıları ile çadırın otlar üzerinde bıraktığı ve yağacak bir yağmurun ardından silinecek izler göç etmiş bir ailenin arkasında bıraktığı tek izlerdir. Göçebeler genellikle toprağı kazmadan, o çevrede varolan doğal kaynakları olabildiğince az miktarda kullanarak yaşamaya çalışır. Yeni göç ettikleri yerde de aynı durumlar geçerlidir, örneğin çadır kurmak için toprağı kazmaz; herhangi bir amaçla kullandığı ahşap kazığı bile toprak içinde bırakmamaya ve her zaman çıkartmaya özen gösterir. Bu inançları gereğı toprağın canlı bir varlık olduğuna inanılmasından kaynaklanır.

3.6.2. Malzemelerin Bırakılma Nedeni

Göçebelerin sabit yeri kışlık konağı olduğu için her bir ailenin kışlık konakta kiler olarak kullanılan bir ambarı bulunmaktadır. Kış dışındaki diğer mevsimlerde göç etmek için yanlarında ne kadar az eşya olursa faydalı olacağından kullanılmayan ya da kış zamanı çadırın katlı örtüleri ve çadır içi kullanılan bazı eşyaları da ambarda bırakmaktadırlar. Göçebeler kış konağına yerleştiğı zaman çadır örtüsünü iki katlı örtmektedir, çadırın içinde iki yatak 4-5 sandık bulunmaktadır. Kış zamanı çadırın içi dolu olursa daha sıcak tutar derler. Kışlık konaktan ayrılmadan önce kalın kıyafetlerini ve diğer eşyalarını azaltarak ambarda bırakırlar. Sık sık taşındıkları için fazla eşyayı yanlarında götürmeleri hem kendileri hem de bu eşyaları taşıyan hayvanlar için zor olacaktır. Bu yüzden göçebeler kış mevsimi dışında yanlarında oldukça az eşyayla yaşamaktadır.

3.6.3. Kamp Terk Edilme Süreci ve Tamamen Terk Edilmesi

Göçebelerin mevsimlik konaklarından göç etme süresi kışlık kampları hariç o yılın hava durumu ile orantılıdır. Yalnızca kışlık kampta zorunlu olarak 4-5 ay kalan göçebeler için bozkır bölgelerde hava sıcaklığının ortalama -18°C - -40°C aralığında olduğu düşünülürse sık sık taşınmak imkansızdır, ancak diğer mevsimlerde yerleştikleri konaklarında 1,5 aydan daha uzun kalınmamaktadır. Göçebelerin hayvanlar için otlak, su ve sığınak gibi temel barınma ve yaşam önceliklerine göre seçtikleri bu yerlerde uzun süre kalmamalarının en önemli nedeni de konaklama için kullanılan bu yerin kendini onarmasını sağlayarak ve bölgenin kendi doğal düzeninin geri kazanımını yavaşlatmamaktır; göçebeler bu nedenle sık sık yer değiştirmekte ve böylelikle hayvanların beslenmesi için gerekli otlak yerleri bir nevi restore edilmiş olur.

Genel olarak terkedilmiş konaklara pek rastlanmasa da bir aile tarafından terk edilmiş konaklama yerlerine başka bir aile yerleşmiyor ve terk edilen konaktaki herşey olduğu gibi ya yerinde kalıyor ya da toplanıp başka bir yere taşınıyor. Bazı konaklama yerlerinde hayvan ölümlerinin artması ya da aynı anda hastalanmaları gibi durumlar gerçekleştiğinde göçebeler o yeri tamamen terk edip, oraya bir daha asla yerleşmezler. Aynı zamanda terk edilmiş bir kampta hayvanlara ait ahır bulunsa bile ahırını oluşturan ahşap ve odunları başka bir yere taşıyıp kullanmaktan çekinirler.

3.6.4. Bir yıl İçinde Yaşanan Mevsimsel Dönüşüm Süreci

Moğolistan Asya ana karasının merkezinde uzun dağlarla çevrili, deniz seviyesinden yaklaşık 1.5 km'den fazla yükseklikte olmasından dolayı anakara karasal iklimlidir. Dört mevsim arasında ve dolayısıyla hava durumlarında oldukça büyük farklılıklar gözlenir. Hava sıcaklığı kış mevsiminde -15°C - -30°C , yazın 10°C - 26.7°C arasında değişmektedir. Yılın en soğuk zamanı Ocak, en sıcak zamanı ise Temmuz ayıdır. Moğolistan'da kuru rüzgarlı zamanlar uzun sürmekte, bozkır ve çöl bölgelerinde yıllık ortalama rüzgar hızı 4-6 m/s e ulaşmaktadır. Mevsim süreleri yaz ayı Haziran- Ağustos,

sonbahar; Ağustos- Ekim, kış; Kasım- Nisan bahar ise ; Nisan- Haziran aylarına kadar sürmektedir (www.stockholm.mfa.gov.mn).

3.7. GÖÇEBE EKONOMİK YAŞAM VE KIŞA

HAZIRLIK

Göçebelerin gelir kaynağının tümü ve buna bağlı olarak ekonomik durumu sahip oldukları hayvanların sayısı, çeşitleri ve yapısı ile bağlantılıdır, gelir ve harcama durumları her zaman dengeli değildir. Bunun nedeni ise merkezi pazar yerinin yerleşim yerlerinden farklı mesafelerde bulunması ve bu nedenle kullanılan malzemenin fabrika ürünlerinin fiyatlarının dengesiz olmasıdır. Bir göçebe aile hayvandan sağlanan 5 ayrı çeşit üründen faydalanılarak gelir sağlamaktadır. Günümüz göçebe ailesinin sahip olduğu hayvanların %80'i koyun ve keçiden oluşmakta; koyun ve keçinin tüyü ve yünlerini yılda bir kez satarak nakit para kazanmaktadırlar. Keçiler Nisan ve Mayıs aylarında, koyunlar ise Haziranda kırılır. Bazen de göçebelerin yaşadığı yerleri dolaşan satıcıdan un ve pirinç gibi ihtiyaç duydukları diğer malzemeleri almak için satıcıya para yerine koyun veya keçilerini canlı vermektedirler. Koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvanlar göçebelerin bir yandan para yerine kullandıkları bir yandan da kendi beslenmelerinde et için kullandıkları hayvanlardır. Diğer büyük hayvanlar çok ihtiyaç duyulmadığı takdirde koyun ve keçi gibi satılmamaktadır. Bunun nedeni ise büyük hayvanların sayıca küçükbaşlara göre az ve üremelerinin yavaş olmasıdır. Ancak inekler günlük beslenmelerinde kullandıkları süt ürünleri için büyük bir rol oynamaktadır. Atları ise binek ve yük taşıma aracı olarak oldukça önemlidir. Göçebeler yaklaşık Aralık ayından Nisana kadar hiç gelir elde etmeden yaşar. Bu aylar hayvanların en zayıf olduğu aylardır ve bu nedenle onları satmak ya da beslenmeleri için kesmek gibi olaylar olmamaktadır. Bu sebeple göçebeler kış ve bahar aylarında kullanılması gereken bütün ihtiyaçlarını yaz ve sonbahar aylarında hazırlamaktadır. Yaz boyunca süt ürünlerini yapıp depolayan sonbaharın sonunda ise hayvanlarından satıp kış ve bahar için ihtiyaç duydukları her şeyi toplamaktadırlar.

Göçebelerin hayatı doğa ve iklim koşulları ile insan emeğine dayalı bir hayattır, bu nedenle bulundukları doğal koşullara uyum sağlayarak hayvanlarını yetiştirmek için göçebelerin emeği gerekmektedir. Karasal iklimli bir coğrafyada bütün mevsim boyunca otlatmaya dayalı hayvancılıkla uğraşan insanlar için kış hazırlığı önemli bir iştir. Ne kadar iyi bir hazırlık yapılırsa kışı o kadar iyi geçirirler. Ancak bu durum doğa koşullarına bağlıdır; yaz hem yağışlı hem de güneşli olursa hayvanların yiyeceği otlar her zaman yenilenir ve hayvanlar güç toplar, insanların kışa hazırlanması için de çok faydalıdır. Göçebe aileler Temmuz ayının sonunda hayvanlarına ek besin olarak kullanacakları otları toplama işini yapmaya başlamaktadır (Resim 26- 29). Bu iş 2-3 km uzaklıkta bir yer olsa da ailelerin erkekleri tarafından, hergün düzenli gidilerek yapılmaktadır, toplanacak otlar daha uzak bir mesafede ise bu süre bir haftayı bulmaktadır. Her göçebe aile kışlık kamp alanı etrafındaki otları toplar. Bu nedenle yazın kışlık kamp alanı olan yerlerden uzak kalınmasında fayda vardır. Hatta her aile yaz zamanında kışlık konak alanı olan yerde kendi ya da diğer ailenin hayvanlarının oraya gitmemesine dikkat ederek otlatmaktadır. Kışlık konak çevrelerinde bir başka ot toplama yeri daha vardır. Bu yer ailenin, akrabaları tarafından eskiden beri kullanıla gelmiş yeridir. Bu yüzden başka bir ailenin ot topladığı yere hiçbir zaman başka bir aile gitmemektedir.

Otlar ilk önce kesilip toplanır ve otların etrafı çevrilerek kurutulmaya bırakılır. Kuruduktan sonra küçük yığınlar yapılarak kışlık kampa taşınır. Eğer otlar kurumadan toplanırsa bozulur. Ot toplama zamanında yağmur yağıyor ise işler uzar ve iyi ot da toplanamamaktadır. Eskiden yakın çevrelerde yaşayan aile ya da akrabalar günlere ayırarak bu işleri hep birlikte yapmaktaydı, hatta taşınırken her bir aile taşınma ineklerini⁸ de paylaşıyorlardı ancak son 10 yıl içinde neredeyse her ailenin arabası olduğu için işleri paylaşarak yapmak ortadan kalkmaya başlamıştır.

⁸ Sığır sürüsünde olan erkekler 2 yaşına gelince hadım edilir ve sonra biraz büyünce de taşıma amaçlı ehlileştirilmektedir. Hadım edilen sığır gözle görünür derecede diğerlerinden büyük ve güçlü olarak büyür. Bu durum koyun ve keçilerde de geçerlidir.

Resim 26. Ot kesme.

Resim 27. Kesilen otları çevreleyerek kurutma.

Resim 28. Kurumuş otları toplama.

Resim 29. Otlar kış konaklama yerine götürülürken

Göçebeler hayvanların ek besini olan otları toplama işlemini bitirdikten sonra tuz toplamaya başlarlar. Tuz toplama işi de erkeklere aittir. Moğolistan'ın doğal yeryüzü şekli nedeniyle çoğunlukla her bir bölgede küçük göller bulunur. Tuz toplama işi bazen bu göllerin kuruyarak tabanlarındaki tuz tabakasının ortaya çıkmasıyla bazen de göllerin daha önceki çekilmesinden dolayı kenarında kalan tuzların toplanmasıyla mümkündür (Resim 30). Tuz toplama işi bittikten hemen sonra kışın ateş için kullanılacak odunların hazırlanmasına başlanır. Kullanılacak odunlar için sağlıklı ve sağlam ağaçları kesmemeye çalışan göçebeler genellikle kurumuş, kırılmış ya da kırılmış ağaçlardan kalan parçaları toplayarak ihtiyaçlarını karşılar.

Resim 30. Tuz toplama

Göçebe ailelerde çocuklar koyun bakma işlerine yardımcı olur, kadınlar ise ev işleriyle uğraşmanın yanı sıra kış ve bahar aylarında kullanılacak süt ürünlerini hazırlayarak depolama işlerini tamamlar. Her göçebe aile kışlık kampa gidip çadırın bozulmuş ve düzeltme gerektiren yerlerini onarır. Dikiş işi kadınlarda olduğu için kışlık

kıyafet dikmenin yanı sıra çadırın bozulmuş kısımlarını da kadınlar dikip düzeltir. Yukarıda değinilen işleri yapmanın yanı sıra göçebeler kış için hayvanlarına da güç kazandırmak ve kilo aldirmek için iyi bakmak zorundadır. Eğer hayvanlar kilo almayıp güç kaybederse kışı geçiremeyecektir, özellikle sonbaharda hayvanların yazın topladıkları güçlerini kaybetme olasılıkları olduğu için hayvanların otlatılmasına ve bakılmasına da dikkat etmektedirler.

3.7.1. Beslenme

Yaşamlarının ana geçimi hayvancılık olduğu için Moğol göçebeler et ve sütü farklı uygulamalarla işleyip gıda olarak kullanırlar. Moğol beslenmesi etli ve beyaz gıda olarak ikiye ayrılabilir. Göçebelerin sofrasında etli yemek önemli bir yer tutmaktadır. Kış ve bahar dönemi gibi soğuk zamanlarda etli yemeği olabildiğince çok tüketirler. Koyun, keçi, dana ve at eti en çok tükettikleri hayvanlardır. Genellikle eti kemik ile birlikte pişirerek yemektirler. Yaz ve sonbahar dönemi için koyun ve dana eti ince ince kesilip kurutularak depolanmaktadır. Haziran ayından sonbahar sonuna kadar sürekli olmasa da küçükbaş hayvanlar kesilip yemekte kullanılmaktadır. Kış ve bahar döneminde ise donmuş şekilde depolanıp yemeklerde kullanılır. Etin donabileceği sonbahar sonunda hayvanlar toplu halde kesilerek kış veya bahar dönemi için kullanılacak etler hazırlanmaktadır. Buna göçebeler arasında ‘uzun süreli gıda’ adı verilir. Yukarıda göçebelerin yemek için eti çok tükettiğinden bahsetsek de her gün yemekte et pişirip yediklerini söylemek yanlış olacaktır. Çünkü un da yemeklerinde oldukça geniş bir alanda kullanılmaktadır. Hayvan etinin baharat ilave edilerek hamur içine sarılması ve hayvansal yağda kızartılarak yenen bu hamur ürünü de Moğol göçebelerin yaygın olan yemek türlerinden biridir. Yemeklerinde sebze kullanmayan göçebeler sakatatları da besin değeri yüksek olduğu için tüketirler. Göçebe yemeklerinin ana baharatı yabani soğan ve tuzdur.

Beyaz gıda veya süt ürünleri göçebelerin hayatının ana besin kaynaklarından bir diğeriştir. Süt rnleri her mevsimde kullanılır ve kadınlar tarafından çok çeşitli süt ürünü yapılarak depolanır. Beyaz gıdanın ana maddesi sttr. Mevsime göre yaz başından sonbahara kadar bol miktarda bulunmaktadır. Süt rnleri depolama ve yapım işleri bölgeden bölgeye farklılıklar göstermektedir. Eskiden koyun ve keçi günde 1 ya da 2 kere sağılıp sütü alınırken, şimdilerde sadece ineği sabah ve akşam olmak üzere günde 2 kere sağıp sütü alınmaktadır. Sağılan bu sütler kaynatılır, kaymağı alınmış sütten yoğurt yapılp o yoğurttan da uzun süre bozulmayacak, dayanıklı, ‘aaruul’ adı verilen kuru bir yemiş yapıp depolanır (Resim: 31-32). Depoladıkları bu ürünleri kış ve bahar aylarında günlük gıdalarında tüketirler. Göçebeler kaymak, yoğurt, aaruul dışında peynir, tereyağı gibi ürünler de yapmaktadır. Bunların dışında at sütünden yapılmış yoğurdun suyunun toplanarak mayalandırılması ile yapılmış kımız adı verilen özel günlerde tükettikleri ayrı bir içecekleri bulunmaktadır.

Resim 31. Moğol göçebe halkının temel besinlerinden Aaruul (kurutulmuş yoğurt)

Resim 32. Kaymak depolanması.

Göçebelerin yemekleri günlük hayatta ve törende yedikleri olarak ikiye ayrılmaktadır. Günlük hayatlarında bölgenin iklim koşullarına uygun, serin, soğuk ya da sıcak mevsimlere göre beslenirler. Sıcak mevsimde akşam yemeğini düzgün yemelerine karşılık sabah ve öğlen için ayrı bir yemek hazırlayıp yemezler. Genellikle sabah ve öğlenleri sütü çay yanında ya süt ürünlerinden yapılan aaruulu kaymakla karıştırarak, ya da hayvansal yağda pişirmiş oldukları hamur, kurabiye gibi gıdalarla beslenmektedirler. Kış veya bahar dönemlerinde sabahları depolanmış süt ürünleriyle beslenip, öğlen ve akşam ise etli yemekleri tercih ederler. Yukarıda daha önce de değinildiği gibi göçebeler yemeklerinde sebze kullanmamalarına rağmen yaz mevsimlerinde çıkan yabani meyveleri toplayıp yerler. Bu yabani meyveleri birkaç atlı grup toplamaya giderler. Böyle meyve toplamaya gidilmesi göçebelerin eğlenme şekillerinden biridir ve bunu bir ya da iki kere tekrarlarlar.

Her toplum için günlük yemek dışında özel günler için hazırlanması gereken ayrı yemekler vardır. Bu yüzden Moğollar da inanç törenlerinde, geleneksel bayramlarında, düğün veya çocuk saç kesme gibi kutlamaların hemen hemen hepsinde et ve süt ürünlerine mutfaklarında fazlaca yer vermektedir. Özel günler için hazırlanan etli yemekler için özellikle erkek koyunun eti kullanılır ve keçi eti özellikle hiçbir törensel kutlama yemeğinde kullanılmamaktadır. Kutlamalarda kullanılan koyun eti bütün olarak pişirilmez ayrı ayrı şekilde hazırlanarak törensel faaliyetler bittikten sonra yapılan yemeklerin herkes tarafından paylaşılması sağlanmaktadır. Eğer törene gelmemiş kişi ya da aile varsa mutlaka onlara da hazırlanan yemeklerden verilmektedir. Bunun dışında hangi kemikli eti kim yiyeceği ve kimin yemeğe ilk dokunacak kişi olacağı gibi gelenekler de bulunmaktadır (Resim 33).

Resim 33. Özel günler için hazırlanmış yemek masası.

3.7.2. Hayvanları Ehlileştirmek

Atı binilmeye ehlileştirmek: Göçebe yaşam süren tüm erkekler kendi atlarını eğitmektedir. At iki yaşına geldiğinde alıştırma eğitimlerine başlanmakta; ata binme eğitimi için genellikle yaz dönemi tercih edilmekteyse de , bahar dönemlerinde güçsüz olduğu için hayvan daha kolay alışmaktadır. İki yaşına gelen atı tuttuktan sonra yapılacak ilk iş yularlamaktır. Bundan sonra hayvana gem ve eyerleri takılarak halatlarla iyice bağlanır ve sonrasında üzerine ağırlığı hafif bir kişi binmesi ile eğitim başlamaktadır. Eğer atın üzerine kilolu biri binerse atın bacaklarında topallama olur ve sürekli düşer. Bu yüzden iki yaşında olan atın eğitimini çocuğun yapması daha uygundur. İlk bindikten sonra azı iyice bildirmesi, yani gemi iki tarafa doğru testere yaparak sürmelidir. Ata azıyı yeterince bildirdikten sonra üzerine sürekli inip binerek atın insana alışması daha kolay olacaktır. Geceleri çok uzak yere gitmeyecek biçimde

sınırlı da olsa hareketli kalması için yulara uzun halat ekleyerek odun yada taşla bağlanır. Atın üzerine 1-2 gün daha binip sonrasında birkaç gün de at serbest bırakılırsa, atın ehlileştirilmesi daha kolay sağlanacaktır.

Moğol göçebeler içinde atı ehlileştirmek için çocuk yoksa ve atı yetişkin biri eğitecekse mutlaka atın 3 ya da 4 yaşına gelmesi beklenmelidir. Ne var ki yaşı büyük olan atın binme eğitimi at güçlendiğinden küçük yaştakine göre daha uzun zaman alacaktır. Bu nedenle büyük yaştaki hayvanın kilo kaybettiği ve bahar aylarında taze otlar çıkmadan önceki dönemler tercih edilmektedir. Büyük yaşta eğitmeye çalışılan atların bazıları çok nazik, bazıları sinirli, bazıları kolay yorulan bazıları ise korkak farklı farklı binek atları vardır; bu nedenle hangi atın hangi amaçla kullanılacağı ata eğitim veren kişi tarafından belirlenmektedir.

Sığır ehlileştirmek: Sığırlardan erkek olanı yük taşıma amaçlı eğitilmektedir. 2 yaşına geldiğinde hadım edilen bu hayvanlar 3 yaşına geldiklerinde taşıma eğitimlerine başlanır. İlk olarak burnundan bir ip ya da halatla bağlanır. Sonra ona uygun hazırlanmış eyer gibi aracı sırtına bağlayıp ilk olarak odunları taşıtarak başlanmaktadır. Ama onu tek başı taşıtmıyor yanında eğitilmiş birkaç sığırla beraber götürür. Böyle birkaç kere tekrarladıkça kendi alışkın haline gelir. Fakat dişi olanları yavrusu doğurduktan sonra yavrularını tutarak kolayca sağmak için alıştırır bilir. Bazılar buzağıyken hep insanların elde yakın olduğu için hiç zor değiller. Dişi olan ineklerle hep kadınlar ilgelenir. Ancak koyun keçileri ehlileştirmek gibi durum yoktur. Çünkü insanlardan en ihtiyaç duyan hayvanlar olduğu için yavru zamandan biri insanın yardım ile büyüyen hayvanlardır.

3.7.3. Avcılık

Avcılık Moğolların eskiden beri süregelen bir geleneğidir. Hayvancılık işlerinin yanı sıra avcılıkla da yoğun olarak uğraşılıyordu. Erkeklerin avladığı hayvanların etleri gıda, derilerinden örtü ve bazı kıyafetler yapılıyordu. Bunların hakkında Moğol tarihi kaynaklarında bilgiler kalmıştır (Badamkhatan vd, 2012: 85).

Avcılık doğal çevre ve iklimle bağlantılı olduğu için avcılığın türü ve şekli bölgeden bölgeye değişmekteydi. Bu yüzden örneğin Gobi Çölü bölgesinde beyaz ceylan, tilki, kurt, sincap, kedigiller, bozkır tilkisi, kara tavşanı ve porsuk gibi hayvanlar avlanırken. bozkır bölgesinde yabani koyun, dağ keçisi, kanada geyiği, geyik, ayı, yaban domuzu, kurt, tilki, cevher, sincap, porsuk ya da beyaz tavşan gibi hayvanlar avlanıyordu. Eskiden göçebeler beslenme ihtiyaçlarının bir kısmını avladıkları hayvanlardan sağlıyor ancak yine de av hayvanlarını çalgınca yok edip doğal dengeyi hiç bozmamışlardır (a.e, s. 86).

Günümüz göçebelerinde avlanma eskisi gibi yaygın değildir ancak halen kurt, yaban domuzu ve marmot türü kemirgenlerin avlanması her bölgede devam etmektedir. Yukarıda avın sadece erkekler tarafından yapıldığına değinilmişti. Ava çıkan erkekler ya akraba ya da birbirleriyle iyi anlaşılan arkadaşlardan oluşmaktadır, ayrıca tek ya da iki kişi de ava çıkabilir.

Ava çıkmadan önce mutlaka dinsel bir hazırlık yapılır. Bunun amacı ava şans getirmesi ve tengri dağlarının sahiplerinin hayvanlarında cimrilik yapmadan verilmesinin istenmesidir. Her ne kadar ava giderken küçük bir tören yapılsa da ava gidecek kişiler diğerlerine olayı çok duyurmadan sessizce gidip gelmektedir. Avlanılan hayvanın paylaşılmasında da eskilerden gelen belirli kurallar bulunmaktadır. Kurallara göre geyik, domuz, dişi kahverengi geyik gibi hayvanlar avlandığında öncelikle ava katılan yaşça en büyük kişiden başlanarak hayvanın sırt kısmı, arka ayak, ön ayak, boyun gibi kısımları yaş sırasına göre paylaşılmaktadır. Ancak avı öldüren kişi hayvanın göğüs, boynuz, bacak ve derisini almakta ve bunu kimseyle paylaşmamaktadır. Eğer av grubu kalabalıksa hayvanın yukarıda bahsedilen göğüs, boynuz, bacak ve derisi yine yaş sırasına göre parçalanıp paylaşılmaktadır. Geyik ya da dişi geyik avlandığı zaman kemikli olan eti açık ateşte kızartmakta ve içindeki ilik yağını da çıkartıp yemektirler. Bunun yanı sıra karaciğer iç yağıyla örtülüp kızartılarak da yenir. Av yerinde hayvanın belli kısımlarının yenme amacı hayvana saygı gösterilerek hayvanın herşeyini değerlendirmek, hiç birşeyini boşa çıkarmamaktır. Kalan kemiksiz etleri

herkes evine götürmektedir. Özellikle geyik öldüren kişi geyiğin başında üç kere dua etmektedir. Av sırasında göçebelerin yavrulu bir hayvanı avlamaktan da çok çekinir. Avlanan hayvan kurt ise yaşça en büyük olan kişiye, tilki ise yaşça en küçük olana verilmektedir. Son yıllarda domuz, kurt ve tilki gibi hayvanları avlayarak para ile satılması ve o paranın ava giden herkesle paylaşma durumu yaygınlaşmaya başlamıştır.

3.8. MATERYAL KÜLTÜRLER, DERİ ve YÜN İŞLEMLERİ

Moğol göçebeler ana geçim kaynakları olan hayvancılıktan geri kalan zamanlarında çoğunlukla hayvanlardan elde ettikleri deri, yün ile metal, maden, ahşap gibi malzemeleri işleyerek gündelik ihtiyaçları ve el ürünlerini ortaya çıkartmıştır. Küçük hayvanların derisinden giysi, şapka, ayakkabı, çuval; büyük hayvanların derisinden ise ayakkabı tabanı, yer örtüsü, halat, ip, hayvancılık için kullanılacak aletler ve bazı mutfak eşyaları yapılmaktadır. Bu bağlamda göçebeler günlük hayatlarında kullanmaları için gereken eşyaların çoğunu yukarıda da değinildiği gibi ana geçim kaynakları olan hayvanların ürünlerinden (tüy, deri, sınır vb.,) üreterek kullanmaktadırlar. Ayrıca göçebe ailelerdeki zanaatkar kişiler herhangi bir metal, maden ya da ahşabı yine insanların günlük ihtiyaçları doğrultusunda işlemektedir. İşlenecek malzeme altın ve gümüş ise süs eşyaları, enfiye şişesi, bıçak takımları, at binme aletlerinin süsleri, demir ise kilit, anahtar, silah, balta, testere ve hayvancılıkla ilgi eşyalar, ahşap ise çadır içinde kullanılan sandık, yatak, raf, çadır ana ahşap iskeleti yapılmaktadır (Badamkhan vd, 2012: 249-272). Günümüzde ise göçebeler yukarıda saydığımız eşyaları yerleştikleri yerde satın alarak kullanmaktadır.

Elde deri işlemesi: İlk olarak deri katlanmadan kurutulur. Üzerine yapışmış ot ve içteki yağı temizlenir. Deri günde bir kere karıştırılmak suretiyle başka 6-7 gün boyunca, bir yerde hazırlanmış olan tuzlu yoğurdun sarı suyu içerisinde tutulur , bu süre sonunda bekletilen su içerisinde çıkartılan deri tüylü yüzü güneşe gelecek biçimde koyularak kuruması beklenir ya da iyice kurumadan önce hayvan dışkı toprak içine konularak 2

gün yumuşatılır. Yumuşatma işleminde çıplak el, odun ya da koyun veya keçinin çene kemiği kullanılır. Boyun kısımdan başlayarak önce kenarları daha sonra da orta kısma geçerek yumuşatma işlemi bitiriliyor. Yalnızca kuzu derisinin önceden hazırlanmasına ihtiyaç yoktur, yıkandıktan sonra yumuşatma işlemi yapılmaya başlanır.

İşlenmiş derinin kullanımı: İşlenmiş deriden ‘Deel’ denilen Moğoların geleneksel giysisi dışında şapka, eldiven, yorgan (çuval şeklinde) ve ayakkabı da yapılmaktadır. Bu geleneksel giysi işlenmiş derilerin birleştirilerek dikilmesi ve sonrasında şekillendirilip üzerinin kumaşla örtülmesiyle yapılmaktadır. Bu yöntemle yapılan kıyafet çok uzun zaman giyilir ve sadece üst kumaşı değiştirilerek yıllarca kullanılır.

Büyük baş hayvanların deri kullanımı: Büyükbaş hayvanların derileri küçükbaş hayvanların derisi kadar çok işlem görmez ve dikkat edilmesi gereken kısım derinin dışarıya konup iyice soldurulmasıdır. Moğol göçebe ailelerde büyükbaş hayvanların derisinden genellikle çiftçilik araçları, ayakkabı tabanı, halat, yer örtüsü ve kırmızı çuvası yapılır (Resim 34-35). Halat yapılacaksa derinin ıslakken ince ince kesilip kurutulması ve sonrasında tüylerinden temizlenip tabaklanması gerekir. Özellikle sıvı besinlerin ve içeceklerin saklanacağı çuva gibi kap kacak yapımı için ise deri tencerede pişirilerek kurutuluyor ve sonrasında dumanla buharlanıyor, böylece deri çuva sertleşmeden yumuşak kalıyor İki kenarın ortasında deve ya da koyunun tüyünden yapılmış kalın ip koyularak, dana sinirinden yapılmış bir başka iple iki kenarı katlanarak deri çuva dikiliyor.

Resim 34. İçine kımız veya at sütü koyularak kullanılan deri uva.

Resim 35. Büyükbaş hayvan derisinden yapılmış halatlar

Tüy işlemleri: Göçebeler hayvanların tüyünü birbirinden farklı ihtiyaçları için kullanır. Dana, koyun ve at yünlerini karıştırarak çadır ya da hayvanlar için kullandıkları halatların yapımında dana, koyun ve at yünlerini karıştırırlar. Ancak deve yününün sağlamlığı ve bu nedenle de uzun kullanıma elverişli olmasından dolayı göçebeler ip yapımında sadece deve yünü kullanmaktadır.

Keçe yapım yöntemi: Keçe yapımı için özellikle koyun yünü tercih edilir. Yapımı için havanın rüzgarsız, güneşli ve sıcak olduğu zamanlar seçilir. Keçe yapımı için yoğun bir emek harcamak gerektiğinden yakın çevredeki diğer kadın aile fertleri de yardıma çağırılır. Rüzgârsız ve güneşli birkaç gün yün kurutulur, kuruyan yüne ince söğüt ağacı ya da demirden yapılan sopa gibi bir aletle vurularak yünün pamuk gibi yumuşak olması sağlanır. Su kenarına yakın, zemini düz olan bir yere yünler yayılarak ıslatılır. Bu işlemlerden sonra yünler sıkışması için atla sürüklenir; bunun nedeni ise sürüklenme esnasında oluşan ısı sayesinde dokunmadan yünlerin birbiriyle kaynaşmasını sağlamaktır. Keçeye dönüşen yün kuruyana kadar her gün iki tarafı da çevrilir.

Keçe kullanımı: Göçebelerde keçe kullanımı oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Çadır dış örtüsü, halı, kilim gibi desenli ya da desensiz değişik boyutlarda çadır içi örtüleri ile kıyafet yapımında kullanılan keçe bazen hayvanların üzerine eyer gibi bazen de eyerin altına serilerek kullanılmıştır. (Resim 36). Moğol göçebelerin başka bir konağa taşınırken yüklerini de keçeye sararak taşıdıkları bilinmektedir.

Resim 36. Deve yününden keçe yer örtüsü.

Göçebeler kumaş ve ipeklerden yapılmış her türlü giyecek kıyafet ve çadır içi süslenecek eşyaları hayatta geniş bir alanda kullanmaktadır. Her türlü dikiş işleri kadınlar tarafından yapılmaktadır ve ailede dikiş bilmeyen kadın bulunmaz. Kadınlar hayvancılık işlerinden geri kalan zamanlarda dikiş işlerini yapmaktadır. Genelde tüm kadınların dikişte becerikli olması Moğol geleneklerinde şart olarak kabul edilir. Bu nedenle her aile kızlarına küçüklükten itibaren dikiş dikmeyi öğretmektedir. İlginç olan ise küçük kızların ailelerinin zoruyla değil kendilerinin isteyerek ve annelerine bakarak dikiş dikmeye başlamasıdır. Ağırıklı olarak günlük kıyafet, eldiven, ayakkabı gibi giyim eşyaları dikilir. Özel günlerde giyilecek kıyafetler dikiş işlerinde diğer kadınlara göre daha becerikli olan kadınlara yaptırılır. Yukarıda sözü edilen giyim eşyaları dışında yeni bir çadır kurulurken, özel kutlama ve törenler olduğunda da yakın çevrede yaşayan diğer kadınlar çağırılıp dikiş işleri hep birlikte yapılmaktadır.

3.9. GELENEKSEL İNANCI

Budizm XVI. yüzyılın sonu XVII. yüzyılın başlarında Moğolistan'da hâkim din haline gelmiştir. Budizm genişlemeye başladığında Moğol göçebeler yüzyıllardır devam eden ve günümüzde azınlık durumunda olan şaman inancına sahiptirler. Budistler Moğollara hem şiddet kullanarak hem de uyum sağlayarak amaçlarını gerçekleştirmiştir. Moğolistan'daki Budizm gelişimi bazı araştırmacılar tarafından not edilirken eski inançları olan şamanizme göre kolay yönetimi ile kendilerine uyduğunu söylemiştir. Yani iki dinin unsurlarını harmanlayarak ortaya çıkan ritüel veya inancı (syncretism)-i oluşturmuştur. Şamanizmde kutsal olarak görülen doğa, toprak, su, güneş, ay ve yıldız gibi öğeleri bir anda inanç sistemlerinden çıkartmadan, benzerlikleriyle Budizm'in tanrıları yerine geçirmek ve değiştirmek gibi yollardan yeni dine dönüşmüştür (Badamkhatan vd, 2012: 493).

Budizm'in ana vaazlarını kısaca ifade edersek sefalet içine düşmek önceki hayatın günahı, affedilmek veya reenkarnasyon denilen doğum-ölüm döngüsünün tekrarı hakkındadır. Buna insanları takip ettirmek, inandırmak için Tapınak ve ailenin içinde gibi her ölçüde dinsel her çeşit davranışları gerçekleştiriyordu. Böylece XIX. yüzyılların sonu XX. yüzyılların başlarında Moğolların manevi hayatında Budizm'in etkisi fazla yer almasına rağmen eski inanca bağlı bazı davranış ve düşünceler de sürekliliğini koruyarak devam ediyordu (a.e, s. 494). Bunun çıkışı doğayla ilişkili ritüel, hayvancılık, hayat ve ölüm ile ilgili düşünceler de gösteriyordu. Son zamanlarda Şaman doğuşu ve Şaman'a giden insanlar da fazla olduğu gözlemlenmektedir.

Şamanizm'in anlamı Tengri'in Ongud, dağın, suların ve toprağın sahiplerine saygı göstermek, onların güçlerine ulaşarak acı çekenlere yardım etmek için yapılan bir ritüeldir. Şaman insana gelmiş olan acı ve hastalığı iyileştirme yolunu tengriden öğrenmesi ve nedenini öğrendikten sonra da o kötülüğü yok etmek ya da azaltmak için tören yapmaktadır. Bu töreni yaparken acı çeken o kişinin zihnine girip kötülüğün nedenini kaldırmasına Şamanın gücü denir. Şamana gelen ongudu görünmez, şekilsiz bir

şey diye düşünülebilir. Şamanizm’de peygamber gibi bir şey yoktur ve şamanizmin herhangi bir dinsel kitabı da yoktur, sadece atalardan gelen geleneksel ritüele göre ibadet yapılmaktadır. Ayrıca şamanizmde kilise gibi kalıcı bir inanç binası bulunmamaktadır. Şamanlar “şaman soylu” ya da “soysuz yutmuş şaman” diye ikiye ayrılmaktadır. Şaman görevi yapan kişiye ‘ulaçı’ denir ve ulaçın vücuduna giren ongudun sözünü transmisyon yapan kişiye ‘tuşee’ denir. Ongud gelmesi boş bir şeyi görmek, zihinsel evrende ruhla buluşmak gibi anlatılmaktadır. Normal bir kişiye görünmeyen ve o enerjiyle ve onunla iletişim kurabilen kişiye şaman denir. Bir şaman elbisesini giyip davuluna vurarak ongudu çağırdığı zaman onun ruhu çıkıp yerine atalarının ruhu gelerek uzak, yakın ve gelecekteki olayların rehberi olmaktadır (Buyanbadrah, 2017: 339-383).

3.9.1. Hayvancılıkla İlgili İnancı

Göçebelerde hayvanların sağlıklı, yavrularıyla beraber çoğalarak zenginleşmiş, herhangi bir hastalık veya vahşi hayvan tarafından sokulmadan yetişmesiyle ilgili eski inançları bölgesel farklılıklar olsa da halen devam etmektedir. Moğollar at ve koyuna sıcak ağızlı hayvan diye çok değer vermektedir. Şimdiye kadar sadık bir araç diye Moğolların at hakkında söylemediği halk şarkısı, halk masalı ve epik yoktur. Çünkü at Moğol göçebelerinin hayatındaki tek hızlı araçtır. Bu yüzden ata kötü söz söylemek ve kafasına vurmak yasaktır. Hayvanın ruhunun kafasında olduğuna inanıldığı için, yemek için kesilen at varsa bile atın kafatası herhangi bir yere değil, aksine su ve otların bulunduğu “iyi, zengin, bol” bir yerde bırakılmalıdır. Koyuna da çok değer veren Moğollar tüm bayram ve özel durumlarda koyun eti kullanmayı tercih ederler. Bazı aileler at,koyun, keçiye canlı halde, hayvan sürülerinin koruyucu sembolü olarak tapınmaktadır (Resim 37). O seçilen hayvana özel bir boyunluk takıp ona dokunmayı yasaklarlar. O seçilmiş hayvana ölene kadar kimse dokunmamaktadır. Eğer onun yaşı geçip ölürse başka bir hayvana boyunluk verilmektedir. Bu ritüel soyu takip ederek ömür boyu devam etmektedir.

Resim 37. Hayvan sürülerinin koruyucusu seçilen ve bu nedenle özel boyunluk takılmış koyun.

3.9.2. Doğayla İlişki Ritüeller

Doğayla ilgili Moğolların geleneksel inancının en yaygın şekli ‘Ovoo’ adı verilen tapınaklardır. Ovoo genellikle büyük dağların tepesinde ya da göllerin yakınlığında yapılmaktadır. Ovoo tapınması her bölgede yaşayan ailelerin yazın ilk ayında sadece bir gün toplanıp, toprağın sahiplerinin ve hava durumunun sakin, otlaklar ve sular bakımından zenginlik ve bolluk içinde geçirilmek istenen bir dönem için yapılan ritüeldir (Resim 38, 39). Bu ovoo tapınması Moğolların aralarında yer ve suyu kendisine sahip olduğu tasavvur edilen eski bir inanç olan şamanizmin bir fikridir. Yani tapınılan yerin sahiplerinin bir hayvana binmiş kişi olarak canlandırılması ya da bir hayvan şeklinde olduğuna inanılmaktadır. Bizim araştırma yaptığımız bölgede tapınaklı bir dağın sahibi kuzu kadar büyük beyaz bir tavşan olduğu söyleniyordu. Hatta doğada

yaşayan yabani hayvanları o yerin sahibinin yönettiğine inanılıyordu. Belki de bu nedenle göçebeler sabah, öğlen ve akşam yeni çay kaynattıkları zaman ve ineklerini sağdıktan sonra sütü kendileri içmeden önce düzenli olarak o toprağın sahibine sunmaktadır.

Moğolların ister geleneksel bayramlarından olan Lunar (ay)'da, ister cenaze veya hayvancılıkla ilgili her bir kutlamada da doğayla ilişkili ritüeller daha fazla görünmektedir. Geleneksel bayramlarda hazırlanan yemeklerin hepsi ilk önce tapınağa sunulur ve dua edilir; ayrıca hayvanlar hadım edildikten sonra doğanın kendilerine kızmaması ve bu nedenle hayvanların başına kötü bir şey gelmemesi için 3 gün yasak tutmaktadırlar. Ölen kişi için ise mezarlık yeri seçilir ve yapılacak cenaze töreninden önce yine o yere hazırlanmış yiyecekleri götürerek ayrı ritüel yapılmaktadır. Göçebeler yer toprağın sahibi ve gizli gücüne inanılan kaynak suyuna çok saygı göstermektedir. Kaynak suyu o bölgenin insanları dışında hastalığının tedavi edilmesi niyetiyle uzak bölgelerden gelenlere takdim edilmektedir. Genellikle kaynak suyunun çıktığı yerlere de Moğolların inançları gereği oldukça değer ve önem verdikleri, atkıya benzer renkli kumaş olan hadıg asılmaktadır. Kaynak suyunda bir şey yıkanması, çöp atılması ya da süt damlatılması gibi davranışlar yasak kabul edilmektedir. Kaynak suyuna yasak bir şey atıldığı için kaynak suyu sahibinin kızdığına ve bu nedenle de insan ya da hayvanların hastalandığına inanılmaktadır. Moğol göçebeler kaynak suyunun yanı sıra, hayvanlarının hastalanması, kurt tarafından öldürülmesi, kendilerinin başına gelen kötü olayların sebebini de doğaya karşı yapılan yanlışlar nedeniyle olduğuna inanır ve falcı, şaman ya da lamaların yardımı ile doğayı sakinleştirmek için ritüel yapıp dua etmektedirler.

Resim 38. Atlı Moğol göçebeler ve Ovoo tapınağı .

Resim 39. Ovoo töreni sırasında tapınağa sunulan yemekler

3.10. EVLİLİK VE DÜĞÜN

Moğol göçebelerinin evlilik törenleri bölge ve boyların geleneklerine göre farklılık göstermektedir. Bu çalışmamıza konu olan ve Tahilt gölü çevresinde yaşayan göçebe ailelerde evi bütün akrabalarının yardımıyla erkek tarafı kurmaktadır. Evlenecek çiftin oturacağı evin kurulumu bittikten sonra çevredeki bütün aile ve akrabalar ile hep birlikte yeni evi kutlama töreni yapılmaktadır. Ev yapıldığı sırada ya da daha öncesinde kız isteme töreni de ayrıca yapılmaktadır. Öncelikle kızın isteneceği günün mutlaka falcıya sorulması gerekir, Moğollar kendilerince önemli olan bütün işleri yapmadan önce mutlaka bir falcıya giderek işlerin yapılması için en uygun günün hangi gün olduğunu öğrenir. Kız istemeye giderken ailenin en yaşlı, bilgili, o bölgede insanların saygısını kazanmış ve boşanmamış üyesi gönderilmektedir. Kız isteme gününden önce kız tarafı aileye haber verilmekte o gün küçük bir kutlama töreni yapılmaktadır. Törende yiyecek ve içeceklerin hazırlanması dışında diğer törenlerde olduğu gibi kız isteme törenlerinde de hangi hayvanın hangi kemikli etinin kullanılacağı ve kime verileceğinin de belirlenmesi gerekiyor. Genellikle törenlerde dişi hayvanların etleri kullanılmıyor ve çoğunlukla erkek koyun etinden yapılmış yemekler hazırlanıyor. Ayrıca çocuklara hediye verilerek mutlu olmaları sağlanıyor. Kız isteme töreninden sonra aileler düğünün ne zaman yapılacağını kararlaştırıyor. Düğünden önce gelinin ailesi oturacakları çadırın batı tarafına kızlarının her mevsim giyeceği iki sandık dolu kıyafet, bir yatak, at binme takım aletleri, dikiş makinesi ve az sayıda mutfak malzemesinden oluşan eşyalarını yerleştiriyor.

Düğün günü, güneş doğmadan kız istemeye giden kadın ve erkeğin damatla birlikte atlara binerek kız tarafının ailesine gitmesiyle başlar. Gelin erkek tarafının hediye olarak getirdiği elbise (Moğol geleneksel kıyafeti), ayakkabı ve baş örtüsünü giyerek kız tarafının akrabaları ve çevredeki aileler ile birlikte öğle vaktine kadar kız tarafında düğün kutlaması yapılır. Gelin yeni evine gitme vakti geldiğinde damat tarafından hediye edilmiş kıyafetlerini çıkartıp kendi kıyafetlerini giyer. Gelin, damat, damatın kız tarafına gelirken yanında götürdüğü 2 kişi ve kız tarafından gönderilen diğer

2 kişi olmak üzere toplamda 6 kişi birlikte erkek tarafının evine gidilir. Damat tarafına gelindiğinde her iki taraftan gönderilmiş kadınlar gelini attan indirerek yeni evin önüne asılan keçeden geçerek gelini bir kez evin dışında yürütüp eve sokarlar. Sonradan eve gelen damat evin doğu tarafına oturur ve annesinin verdiği sütlü pirinci yer. Yenen sütlü pirincin ardından gelinin çayı kaynatıp ilk servisi damada vermesiyle çiftlerin o anda gerçek karı koca olduğunu göstermektedir. Düğün kutlamaları herkesin hazırlanan yemeklerden yemesi, şarkı söylenip eğlenilmesiyle devam eder ayrıca düğünde kötü söz söylenmesi, aşırı alkol tüketip sarhoş olunması yasaktır. Kutlamaların ortasında gelini getiren iki kişi gelinin kıyafetlerinin yanı sıra çayı bir kaba koyup evden çıkar. Onlar gittikten sonra düğün kutlaması geceye kadar devam eder. Düğünden 3 gün sonra ise gelin kocasıyla birlikte kendi anne ve babasını ziyaret eder, bu ziyaret sırasında anne ve baba kızlarına verecekleri varlığı ayırır. Kıza verilen 5 adet hayvandan oluşan bu varlıkla gelin ve damat yeni bir hayata başlamış olur.

3.11. KARDEŞLİK OLMA DURUMU

Kardeşlik olma durumu eski bir gelenektir. Tek başına akraba olmayan biri kendine yakın hissettiği birini ağabey ya da kardeş yapma töreniyle kendisine kardeş yapabilir. Ancak bu gelenek sadece erkekler tarafından uygulanır; kadınların bu gelenek ile kendilerine kardeş yaptığı hiç duyulmamıştır. Biri kardeş olalım dediğinde “hayır” denilmemesi gerekir. Akraba olarak sayıca kalabalık olanlar bu durumu pek de önemsememektedir. Kardeşlik olacak kişilerin parmakları kırmızı renkte ipe bağlandıktan sonra parmaklarının kanını paylaşp, birbirlerinin kazaklarını giyip sonrasında başka bir kişiye o ipi kestirerek kardeşlik olma geleneği tamamlanır. Kutlama töreninde öz kardeş olduklarını ilan eden kişiler hayatlarını birbirlerine iyi davranarak geçiririler; onların çocukları da akraba olarak bu durumu devam ettirmektedirler.

3.12. CENAZE TÖRENİ

Günümüzde Moğollar'ın cenaze töreni ve davranışlarında Budizm'in rolü önemli bir yer tutmaktadır. Ancak bölge farklılığı ya da boy özelliklerinden dolayı törenlerde biraz farklılıklar gözlenebilir. Araştırma yaptığımız bölgede vefat eden birinin tamamen ölmesinin sağlanması için çadırda 3-7 gün mutlaka tutulması gerekir. Çünkü nefes kesildiği zaman ruhun bedenden çıkacağı ve ruhun o anlarda ne olduğunu öğrenmesi ve gelecekteki türü bulmak için zor şartlarla karşılaştığı düşünülmektedir. Eğer kişinin ruhu tamamen ölmeden götürülürse akrabalarından kimin gelip gelmediğini bilmesi dışında kuş plan yiyeceğini hissedebilir⁹ diye mutlaka 3 günden fazla tutulmaktadır. Ölen kişi erkekse çadırın batı tarafına, kadın ise doğu tarafına yerleştirilir. Ölen kişi genelde açık bırakılır ancak mezara götürülmeden önce seçilen yerde küçük bir dinsel tören yapılmaktadır. Aslında her bir bölgede ölen kişinin konduğu birkaç tahmini yer bulunmaktadır. Bu yüzden hangi yerin o kişiye uygun olacağını falcı (lama)'ya sorarak öğrenmektedirler. Mezara götürme günü geldiğinde cesede ilk dokunacak kişi şapkayı ters şekilde giyip kollarını açar, daha sonra ölen kişinin akrabalarından büyük olanlar alınaya yaşça küçük olanlar ise ayağına dokunup saygı göstermektedir. Bunun amacı ise ölen kişinin ömür boyu hatırlanmasıdır. Mezara götüren kişilerin tek sayılı ve gelirken eşit sayılı olarak gelmesi hesaplanır. Böylece geri dönerken geldikleri yoldan gidilmemektedir. Mezara gitmeyenler ölen kişinin tutulduğu evi temizleyip yemek hazırlamakla sorumludurlar, böylelikle mezara gidenler geri geldiğinde onlara ayrı olarak hazırlanmış su ile ellerini ve yüzlerini yıkamaları ve ateş ya da buharla kutsayarak eve giriş yapmaları sağlanmaktadır. Ölen kişi için ayrı dua edilirken inançları gereği ritüelleri uygulayan lamaya fazla hediye verilmesi tercih edilir ve eğer hayvan hediye edilirse de bu sadece at olur. Bunun amacı ise lamanın hayatta yapmış olduğu günahı temizleyerek ruhunu engelsiz bir şekilde cennete götürüp geri doğurmasını isteyen bir semboldür. Böyle 49 gün yas tutup o günlerde ağlamak, kavga etmek ve

⁹Günümüzde iki ayrı cenaze töreni vardır, biri tabuta koyarak toprak altına gömmek, diğeri ise açık alanda bırakmaktır. Büyük merkezler dışında, ölen kişi için açık alanda bırakılarak yapılan cenaze töreni yaygındır. Kuş olarak akbabadan bahsedilir.

herhangi bir hayvanı öldürmesi yasaklanmış sadece dua edip çocuk ve köpek gibi her bir canlıyı iyice besleyerek geçirmesi gerekmektedir (Lhagva, 1997: 110).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ARKEOLOJİK BULGULAR İLE ETNOGRAFIK ÇALIŞMANIN KARŞILAŞTIRMASI

4.1.ARKEOLOJİK BULGULAR

4.1.1. At ve Atın Kullanımı ile İlgili Araç Gereçler

Yüzyıllar boyunca göçebeler için at oldukça büyük bir öneme sahiptir. Avlanma, yük taşıma, yük çekme, etinden veya sütünden besin olarak faydalanmanın yanı sıra savaş esnasında sağladığı üstünlükler gibi oldukça geniş alanlarda at göçebe hayatlarının vazgeçilmez bir parçası olmuştur ve bu bağlamda göçerler atlara bir hazine gibi değer vermektedirler.

MÖ. 4 bin yılda atın evcilleştirildiğine dair bilim insanlarının görüşleri (Enkhbold, 2015: 279) varsa da arkeolojik araştırmalardan Avrasya'nın bazı bölgelerinde yaklaşık MÖ. 3500 yıl önce atın evcileştirildiğine, (Outram, 2009: 1332) dair bilgiler elde edilmiştir. Moğolistan için ise atın ilk olarak ne zaman evcilleştirilip ihtiyaçlar doğrultusunda kullanılmaya başlandığı ile ilgili kesin bir tarih belli değildir ama Orta Tunç Çağında çoktan insanların önemli ihtiyaçları olduğu arkeolojik çalışmalarda tespit edilmiştir (Bayarsaikhan, 2014: 109). Fakat çok yeni arkeolojik bulgular içinde Moğolistan'da baytarların MÖ. 3.bin yıldan önce atları tedavi ettiklerini belirten (livescience.com, 2018) haberlere de rastlanmaktadır.

Göçebeler tarafından at binek hayvanı olarak kullanılmaya başladığından itibaren uygun birçok araç gereci üretmiş ve atın kontrolünü sağlayabilmek için yeni yöntemler geliştirmişlerdir. İlk başlarda atı boynundan iple bağlayarak kullanmışlar, hemen sonrasında atın başına yular geçirerek istenilen yöne döndürülme işinin daha kolay ve kontrollü bir şekilde sürdürülmesi sağlanmıştır. Bu nedenle atın hassas noktası olan ağız kısmına kemik veya demir gibi sert bir madde konularak gem ortaya çıkmıştır

(Bunçın, 1987: 16). (Resim 40). Fakat demir gem yaklaşık MÖ. 4 yüzyıldan itibaren kullanılmaya başladığına dair bilim insanlarının görüşleri vardır (Moğol Atın Mirası , 2016: 6). Günümüz Moğolistan'da bulunan bronzdan yapılmış en eski gem örnekleri Tunç Çağının sonu MÖ. 13-8 yüzyıla ait olduğu bilim insanları tarafından tespit edilmiştir.

Resim 40. MÖ. 2700 yıllarına tarihlenen bronz gem parçaları (Moğolistan Milli Müzesi).

Altay Dağları çevresinde yapılan birçok araştırma MÖ. 6 yüzyıla ait İskit kültürlerinden Pazırık Kurganı'nda bulunmuş at iskeletlerinin yanı sıra at kullanım araç gereçleri için de önemli bilgiler sunmaktadır. MÖ. 4-3 yüzyıla tarihlenen Pazırık Kurganında gem, eyer, ahşap süslerle bezenmiş bazı halatlar gibi sayıca fazla araç gereçler (Rudenko,1981-18-22) bulunmuştur.

Hunlar göçebe hayvanların yanı sıra özellikle at da üretip yetiştirmekteydi, bu nedenle atın onların hayatında önemli bir rolü bulunmaktaydı. Hunların at kullanım aletleri oldukça gelişmiş ve kendine özgü nitelikler (Turbat, 2004: 68) taşımaktadır. Kompleks kurgan mezarları bulunan Noyan Dağı'ndaki 6 numaralı mezarda bulunmuş ilk eyer Hun dönemine ait ilk örneklerden biridir. Yani günümüzde bilinen eyerin Hunlar zamanında çoktan ortaya çıktığı görünüyor (a.e, 2004: 68). Bazı Çin kaynaklarında atlı Hunlar hakkında bilgilere rastlanmasının yanı sıra özellikle

Moğolistan’da yapılan Hun dönemi kazı çalışmalarında bulunmuş at kullanımı ile ilgili araç gereçlerin sayısı oldukça fazladır. Hunlar atı günlük ve zaman zaman da askeri diye nitelendirebileceğimiz amaçlarla kullanmanın da ötesinde at arabası da kullanıyorlardı.

6-8. yüzyıllarda Moğolistan topraklarında Eski Türklerle ait dönemlerin varoluşunu kanıtlayan arkeolojik eserler çok sayıda bulunduğundan atla ilgili buluntuların sayısı da oldukça fazladır. Günümüzde Eski Türkler dönemi eserlerinden yaklaşık 30 tane atlı kurgan mezarı araştırılmıştır (Moğol Atın Mirası, 2016). Bazı yazılı kaynaklarda Eski Türklerde ölen kişinin kullandığı eşyalar ve atı ile birlikte gömüldüğü kazılan kurgan mezarlarından bilinmektedir. Orta Çağ ve Moğollar Dönemi’ne ait kurgan mezarlarında göçebelerin at için kullandığı eyer, gem, üzengi ve kırbaç gibi eşyalar bulunmuştur. Aslında Orta Çağ’dan itibaren eyer, üzengi gibi bu eşyalar gelişerek günümüze kadar gelmiştir (a.e, 2016).

Eyer, ata binen kişinin atın üzerinde rahat oturmasını sağlamak amacıyla bir nevi koltuk olmakla birlikte atın üzerine binecek ağırlığın ayarlanması için atın omurga ve kaburgalarına gelen kısmın üzerine konan değişik türleri bulunan eşyadır . Eyerin bir parçası olan üzengi ise ata binme, attan inme ve sürme hareketlerini kolaylaştırmak amaçlı ya da ihtiyaç yüzünden ortaya çıkmıştır (Bayarsaikhan, 2014: 115). Üzenginin ortaya çıkışıyla ilgili farklı görüşler bulunmaktaysa da en eski üzengi Çin’de MS. 4 yüzyıla ait , Siyenpilere ait çalışmalar sırasında bulunmuştur. Burada bulunan eyerin sadece tek tarafı bronz kaplı ve ahşap üzengiliydi (a.e, 2014:115). Moğolistan’da ise madenden yapılan üzenginin Eski Türkler döneminde ortaya çıktığı iddia edilmektedir. Eski Türkler ve Orta Çağ Moğollar’ının üzengileri arasında pek farklılık olmayıp bazı kısımlar günümüze kadar gelmiştir (Moğol Atın Mirası, 2016: 6-7) (Resim 41).

Resim 41. MS. 8 yüzyıla ait ahşaptan eyer ve demir dizgin (Moğolistan Milli Müzesi).

4.1.2. Kıyafet

Esasen kıyafet kullanım amaçlı genel bir ihtiyaç olsa da insanların hayatını geçirdiği coğrafya ve yetiştirdiği kültürel ve ekonomik yaşama bağlı olarak farklılıklar göstermektedir. Her bir halkın kültürel değerlerini, inançlarını, ekonomik durumunu kısmen de olsa giydikleri giysiler ortaya koymaktadır.

Orta Asya arkeolojisi daha doğrusu göçebe kültür araştırmacıları için kıyafet kültürel ve etnografik açıdan önemli rol oynamaktadır. Arkeolojik çalışmalarda kumaş, ipek ve hayvan derisi gibi organik malzemelerden yapılmış kıyafetlerin toprak altında yok olmadan uzun süre kalması neredeyse imkansızdır. Ancak Altay Dağları tarafında MÖ.4-2 yüzyıl Erken Demir Çağa tarihlenen Pazırık kültürüne ait Olon Guuriin Gol-10 kurganında kürk ve hayvan derisinden yapılmış dış giyim (Molodin, 2010: 206) ile , keçeden yapılmış ayakkabı ve şapka (Turbat, 2016: 14,16) bozulmadan günümüze kadar ulaşmıştır . Bunun dışında Hunların hayvan derisi ve av hayvanlarının tüylerinden yaptıkları, at sürüşüne uygun dar kollu, rüzgardan korunmak amacıyla ön parçaları birbirinin üstüne gelecek biçimde yapılmış giysiler kullandıkları düşünülmektedir. (Egiimaa, 2011: 108). Çin kaynaklarında da Hunların hayvanların deri ve tüylerinden yapılmış kıyafet giyinip, avladıkları hayvanların tüyden yapılan yorgan kullanırlar diye

bahsetmişlerdir. Arkeolojik çalışmalarda Hunların giysi kalıntıları elde edilmişse de çoğu çürümüş parça olduğundan düzgün bilgi alınmamıştır. Ancak 1924 yılında Hoyan Dağında yapılan kurgan kazısı sonucu oldukça iyi korunmuş dış giyim, pantolon, şapka, ayakkabı ve çoraplar bulunmuştur. Hunların kıyafetleri bulunan bu giysilere dayalı olarak kurgulanmaktadır (a.e, 2011: 108. Resim 42) . Hunlardan sonraki devletler olan Seyempiler ve Cücenler'in de Hunlarla birebir aynı kıyafetleri kullandığına dair görüşler bulunmaktadır.

Resim 42. Çinliler tarafından 14. yüzyılda çizilmiş Hun resmi (Egiimaa, 2011: 108).

Daha sonraki dönemlerde yaşamış Eski Türkler ve Uygurlar gibi Turug soylu diğer halkların kıyafetlerinde ön parçaların sol tarafta birbirinin üstüne gelecek biçimde farklılıklarının bulunduğu, şapka ve ayakkabılarında da farklılıkların görüldüğü belirtilmektedir. 1253-1255 yıllarda Moğolistan'a seyahat eden Fransa kralı IX. Louis'un elçisi Rubruck.W, seyahatnamesinde Moğol insanların yaşam biçimi ve yüz şekilleri hakkında bilgi verirken "Türklerin kıyafetleri sol tarafa doğru bağlanır ama Tatarlar sağ tarafta bağlar ve Tatarlar Türklerden farklıdır" (Shastinoy, 1957: 100) diye

bu farklılıklardan bahsetmektedir. Buna benzer bir başka örnek de Moğol bilim insanı D. Bayar'ın 6-8. yüzyıl Eski Türkler döneminin taş heykellerini araştırması esnasında ortaya çıkmıştır. Taş heykellerin üzerinde elbiselerin ön kısımlarının çoğunun sol tarafa doğru şekillendirilmiş ise Moğol İmparatorluğu'na (13-14. yüzyıl) ait taş heykeller üzerindeki elbiselerin yalnızca sağa doğru ve birbiri üstüne binecek biçimde şekillendirilmiş (Bayar, 2007: 93) olduğu belgelenmiştir (Resim 43).

Orta Asya halkları hakkında araştırma yapan kişiler için yukarıda bahsedilen kıyafetler arası farklılıklara oldukça dikkat edilmekte ve özenle belgelenmektedir (Viktorova, 1980: 40). Orta Çağ'da Moğolların kıyafetleri hakkında bilgiler 13-14. yüzyıla ait taş heykeller, Tayvan Milli Müzesi'nde bulunan Yuan Hanedanlığı'nın soylu kişilerinin resimleri ile ve 14. yüzyıl İlhanlılar Dönemi Pers kitabında yer alan resimlerden öğrenilmektedir (Bayar, 2007: 93). Ayrıca Moğolistan'ın doğusunda yapılan 13-14. yüzyıl kurgan mezarı kurtarma kazılarında kısmen bozulmadan bulunmuş kıyafet o dönem kıyafetleri hakkında gerçek bir kanıt olmuştur (Resim 44). 17 yüzyılda Moğolların Mançular'ın hakimiyetine girmesiyle birlikte kıyafetlerde Mançurluların giydikleriyle benzer olmaya başlamış; ancak ana şekli pek bozulmamıştır. Moğol geleneksel kıyafetleri hayvancılıkla uğraşmak ve at sürmek için uygun olduğundan günümüzde halen kullanılmaktadır.

Taş heykeli. Eski Türkler dönemi MS. 6-8 yüzyıl, (Gobi-Altay aymak, Tonhil sum).

Taş heykeli. Moğollar dönemi 13-14 yüzyıl, (Sühbator aymak, Dariganga sum).

Resim 43. Eski Türkler ve Moğollar dönemi taş heykeller.

13-14. yüzyıl Moğol kıyafetleri (Bayar, 2007:98).

Resim 44. 13-14. yüzyıla ait Moğol Kıyafeti (Moğolistan Milli Müzesi)

4.1.3. Evler (Çadırlar)

Moğolistan’da yaşamış eski topluluklar bölgesel ve çevre koşullarından dolayı yerleşik hayat sürmeyip göçebe bir hayat tarzı sürdürmüşlerdir. Ancak tarihleri boyunca Moğolların hiç yerleşik hayat sürdürmediklerini söylemek de doğru değildir. Çünkü göçebe kavimlerindeki soylu kişiler bir anlamda çadır saray oluşturarak bir bölgede belli bir süreliğine oturmuşlardır. O bölgelerde yerleşik hayat oluşmaya başlamış dolayısıyla göçebe şehirleri ortaya çıkmıştı. Günümüzde bulunan en eski şehri kalıntıları Hun İmparatorluğu dönemine ait (Turbat, 2011: 80) kale, tapınak gibi yapılardır. O zamana ait bazı şehir kalıntılarının içinde hiç kültür tabakasına rastlanmamasını araştırmacılar buralarda çadır kurarak oturuyorlar şeklinde söylemektedir (a.e, 2011:80). Göçebe hayatın ayrılmaz bir parçası olan çadır tümüyle organik malzemelerden yapıldığı için arkeolojik malzeme olarak günümüze ulaşması mümkün değildir. Toprağın üzerinde uzun bir zaman kalsa bile eski dönemlerden kalan kültürel bir iz bırakmaz.

Arkeolojik çalışmalarda çadırın parçası bulunmamışsa bile çadırla ilgili günümüze ulaşan bilgiler kaya resmi, kurgan mezarına konulan tabut süslerinden elde

edilmiştir. Bayanhongor aymak, Biçigtin Am denilen yerdeki kaya resimlerinde görülen çadır genel hatlarıyla, çatısı dik ve uzun, orta yuvarlak kısmı ise deliksiz olarak çizilmiştir (Resim 45). Bu kaya resminin Tunç Çağı'na ait olduğu belirlenmiştir (Tseveendorj, 2003:55). Bu örneğe göre Tunç Çağında çadırın orta yuvarlak kısmının deliksiz kullanıldığı görüşüne varılmıştır (a.e, 2003:55). Buna benzer çadır örneklerine Neolitik Çağ'dan Tunç Çağı'na kadar tarihlendirilmiş kaya resimlerinde rastlanmak mümkündür .

Çadır hakkında bilgi veren bir diğer bulgu ise kurgan mezarına konulmuş tabut süsüdür. Hun İmparatorluğu (MÖ. 3 yüzyıl- MS. 1 yüzyıl) araştırmaları için yapılan kazı çalışmalarından o dönemin kurgan mezarlarına konulan tabutların her duvarının çadır duvarı şeklinde süslenmiş olduğu dikkat çekicidir (Resim 46). Süsler soylu birinin tabutunda altından, sıradan bir kişinin tabutunda ise demirden yapılmıştır. Araştırmacılar tarafından bu ayrımın tabutun ölen kişilerin öbür dünyadaki evi olduğuna inancı ndan kaynaklı olduğunu düşünmektedir. Bu nedenle hayattayken yaşadığı evde olduğu gibi öbür dünyada da aynı şekilde yaşaması gerektiğine inanarak tabutun çadır duvarı gibi süslendiğini (Tseveendorj, 2003: 55) söylemektedirler.

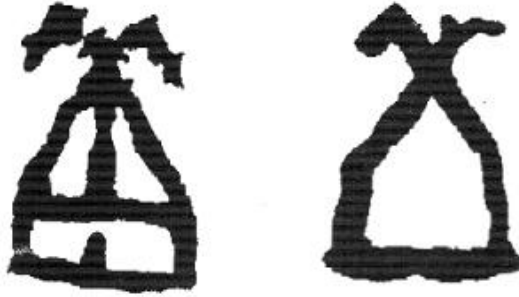
Başka bir örnek ise 6-8. yüzyılda Eski Türkler dönemindeki tapınak süsleridir. Eski Türkler döneminde soylu bir kişi öldüğünde onlara saygı göstermek için tapınak yapılıyordu. Bu tapınakların ön tarafına ince dörtgen biçimli hazırlanmış taşların üzerine çeşitli desenler çizilerek yere dik olarak yerleştiriliyordu (Tseveendorj vd, 2003: 171). Özellikle, dörtgen biçiminde yapılan taşın ölen kişinin öbür dünyada oturacak bir evi olmasını simgelediği şeklinde yorumlanmıştır (a.e, 2003:171). Bu fikirleri destekleyecek üzerinde çadır duvarı gibi desen çizilmiş bazı dörtgen taşlar bulunmaktadır (Resim 47).

Daha sonra Moğol İmparatorluğu'nun (13-14 yüzyıl) evleri Plano Carpini tarafından net bir şekilde belgelenmiştir. *...Moğolların ince çubuklardan yayılma yuvarlak çadır biçiminde evleri vardır. Bunların üzerlerinde tam ortalarında yuvarlak bir delik bulunur; buradan içeriye ışık girer ve ayrıca içerdeki dumanı çeker, zira ateş*

yakılan yer daima çadırın tam ortasındadır. Duvarlar ve tavan keçe ile kaplanmıştır ve kapılar da aynı şekilde keçeden yapılmıştır (Carpını, 2018: 44).

Çadır, geçimlerini hayvan yetiştiriciliği ile sağlayan göçebe insanlar için kurulması ve aynı zamanda yıkılması kolay, bir yerden başka bir yere taşınmaya uygun ve hammaddelerinin çevrede rahatlıkla bulunması nedeniyle uzun yıllardan günümüze kadar kullanımı devam etmektedir. Öyle ki ahşap ve hayvanların yün ve tüyü kullanılarak yapılmasına rağmen çadır toprakta bir delik açmadan kurulabilmektedir.

Çadırla ilgili günümüze ulaşan bulgulardan bir diğeri de keçe yer örtüsüdür. Çandamanı Dağın mezarı olarak bilinen Erken Demir Çağ (MÖ. 6-2. yüzyıl) kültüründen ele geçen keçe parçaları en eski keçe örnekleridir. (Tseveendorj vd, 2003: 126). Ancak keçeden tüme yakın haliyle bulunmuş halı Hun impartorluğu (MÖ.3-MS.1 yüzyıl) dönemine ait birkaç kurgan mezarında (Erdene-Ochir, 2011: 250) bulunmuştur (Resim 48).

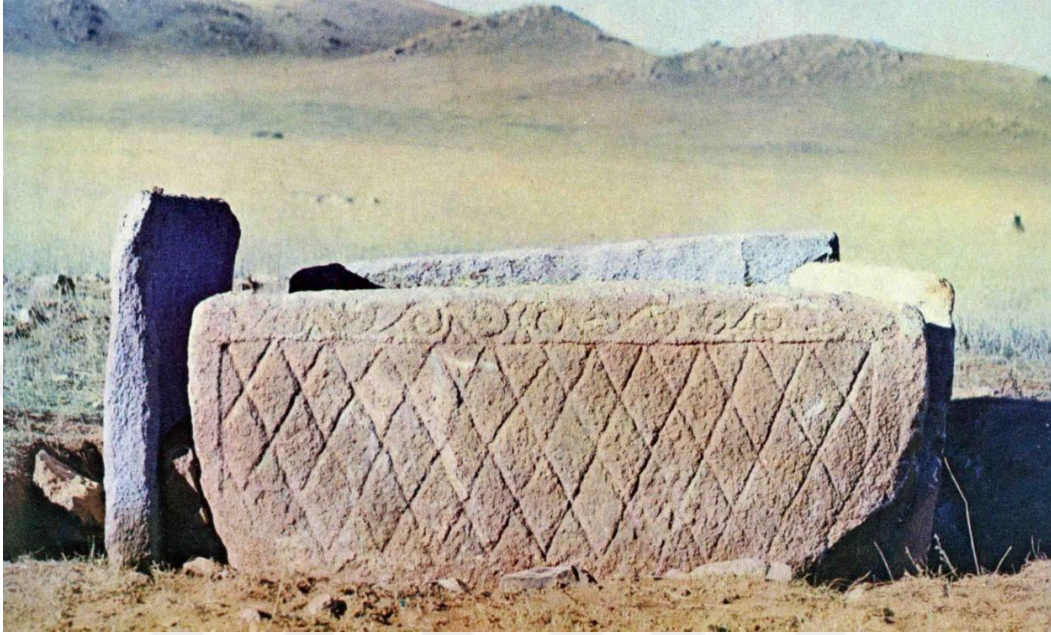
Resim 45. Tunç Çağı kaya resimlerindeki çadır ve arabalı çadır betimleri. Bayanhongor aymak, Biçigtiin Am, (Tseveendor, 2003: 56,57).

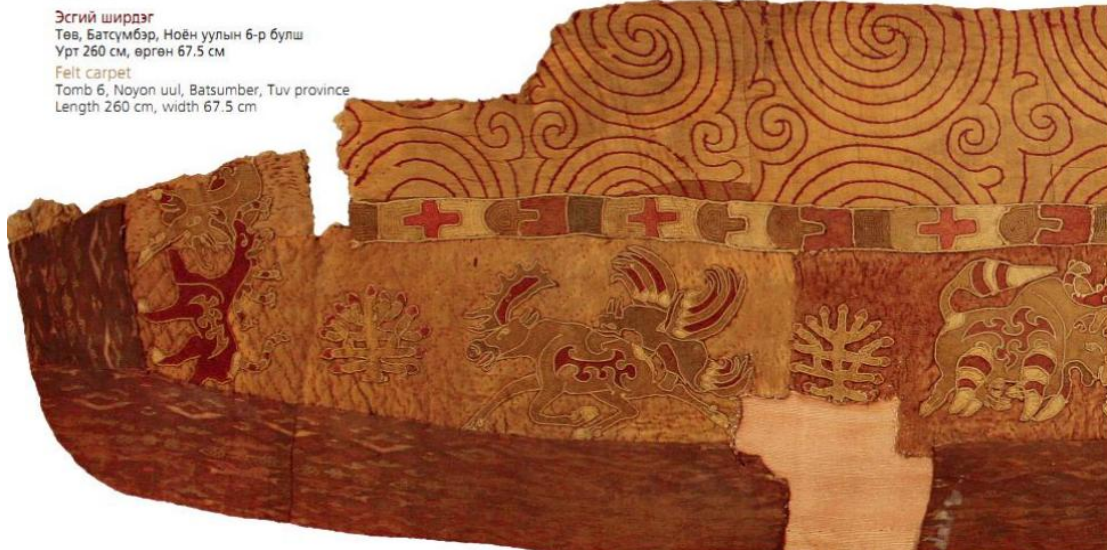
Resim 46. Kazılar esnasında bulunmuş Hun İmpartorluğu dönemine ait tabut süsü. Hentey aymak, Bayan-Adarda, Duurlig nars, 2 numaralı mezar (Eregzen, 2011: 72).

Tabut süsü canlandırması.

Resim 47. Şatar Çuluu. Eski Türkler dönemi, dikdörtgen biçimli dikilmiş taş (Bayanhongor aymak, Erdenetsogt sum)

Эсгий ширдэг
Төв, Батсүмбэр, Ноён уулын 6-р булш
Урт 260 см, өргөн 67.5 см
Felt carpet
Tomb 6, Noyon uul, Batsumber, Tuv province
Length 260 cm, width 67.5 cm

Resim 48. Keçe halı, Hun İmpartorluğu Dönemi; Tuv aymak, Batsumber sum, Hoyon dağı 6'ci mezarı. (Erdene-Ochir, 2011: 250).

4.1.4. Beslenme

Beslenme insanların yaşadığı doğal çevre, bulundukları coğrafya ve yetiştirilen ürünlerle birebir ilişkilidir. Bu nedenle hayvancılıkla uğraşmanın göçebe insanlar için en uygun seçenek olduğu açık olmasına karşın Orta Asya ve özellikle Moğolistan'da hayvancılığın ortaya çıkışı bir sorundur.

Bilim insanları tarafından günümüz Moğolistan topraklarının göçebe hayvancılık yetiştiren insanların ana yurdu olduğundan bahsedilmektedir. Ayrıca Mezolitik dönemden itibaren hayvancılığın temellerinin oluştuğuna (Tseveendorj vd, 2002:48) dair görüşleri ileri sürmüş, hayvanların evcilleşmesinin genel olarak iki aşamada gerçekleştiğini söylemektedirler. İlk aşama alıştırma veya elde etmeyi denedikleri süreç, ikinci aşama ise hayvanları evcilleştirmeye başladıkları Neolitik Dönem'de yaşanmış böylelikle göçebe hayvancılığın Orta Asya'daki yaşamın ana aracı haline geldiği fikrini ileri sürmüşlerdir (a.e, 2002: 48-50). Esasen göçebe hayvancılığın bölgede yerleştiği dönem Tunç Çağı'dır. Sert karasal iklimli, bozkır bitki örtülü, sert topraklı, az yağışlı bu bölgede çoğu bitkinin yetişmesi mümkün olmadığından tarımsal üretim yapmak neredeyse imkansızdı. Bu nedenle yaşayan halkın ihtiyaçlarını karşılayabilecek tek çözümü göçebe hayvancılığı geliştirmektir. Nitekim bölgenin büyük bir bölümü hayvancılığın gelişmesine uygun büyük meralar ile kaplıdır (Tseveendorj vd, 2002: 185). Hayvancılık üzerine oluşan bu geçim ekonomisinin yanı sıra hayvanların eti, sütü, derisi, yünü ve tüylerinden de ek ürünler üretmişlerdir; dolayısıyla insanlar elde ettikleri bu ek ürünlere sahip olmaya ve depolamaya başlamıştır (a.e, 2002: 186).

Tunç ve Erken Demir Çağ'da yaşayan topluluklara ait kurgan mezarlarında bulunan hayvan kemikleri, hayvan figürinleri ve kaya resimleri bölge hayvancılığı hakkında bilim insanlarına bilgi kaynağı olmuştur. Moğolistan'da yapılmış arkeolojik çalışmalar sonucu bölgede beş çeşit hayvan yetiştirmiş oldukları tespit edilmiştir. At, koyun, keçi, inek ve deve arasında ağırlıklı olarak koyun özellikle hayvancılığın ana türüdür. Etinin yenip, sütünün içilmesi dışında yünlerinden keçe, ip, derilerinden de kıyafet, yer örtüsü, tendonundan ise kuvvetli ip yapıp kullanıyorlardı (Tseveendorj vd,

2003: 110-111). Bu yüzden günlük ihtiyaç için koyunun ağırlıklı olarak kullanılması doğaldır. At ise göçebe toplumlar için insanların ağır işlerini hafifletmesi nedeniyle hayvanların en değerlisi, koyun keçi gibi kolaylıkla gıda amaçlı öldürölüp yenebilecek bir hayvan değildir.

Yukarıda daha önce de değindiğimiz gibi Moğol göçebe toplulukların besin ekonomilerinin hayvancılığa dayalı olduğı görölmektedir. Hareketli yaşam biçimleri sayesinde hangi hayvanı nasıl kullanacaklarını, hangisinin sütünden nasıl yiyecek ve içecek hazırlamanın uygun olacağını kendi yaşam tecrübelerinden öğrenmişlerdir.

Ağırlıklı olarak etli besinleri tükettikleri eski kurgan mezarlarındaki buluntulardan ve insan kemiğı araştırmalarından tespit edilmiştir; ancak eti ağırlıklı olarak kullanmak sürekli et yemek anlamına gelmemektedir. Çünkü göçebe yaşam biçiminde yerleşik hayat süren toplumlar gibi rahatça oturup yemek yemeye zaman yoktur. Hayvanlarının bakımı gibi süreklilik gerektiren işleri yüzünden göçebe toplulukların tükettikleri yiyeceklerin ya hızlıca hazırlayacakları ya da uzun zaman kendilerini tok tutacak besinlerden oluşması gerekirdi. Bu nedenle hayvanlardan elde edilen süt ve süt ürünleri bol bol gıda olarak kullanılmaktadır. Moğolların yemekleri hakkında belgelerden biri de 13.yüzyılda Papa İnnocentius'un elçisi Carpını'ye aittir. Carpini Moğol yemekleri hakkında '*At sütüne sahipler bunu bol miktarda içerler; yine koyun, keçi, inek ve develerin sütlerini de içerler. Kışın at sütü içme imkanı olamayanlar, arpayı suyla karıştırır ve sabahlar 1-2 bardak içer ve bütün gün boyu başka bir şey yemezler. Akşam olunca bir parça et yer ve biraz da et suyu içerler. Yaz gelince at sütü çok bol olduğundan, hediye olarak gelen veya avladıkları hayvanların dışında pek seyrek olarak et yerler*' belirtmiştir (Carpını,2018: 64). Buna benzer beslenme biçimlerine günümüz göçebelerinde de rastlamak mümkündür.

4.1.5. İnanç, ritüel

Eski zamanlardan beri insanlar fırtına, gök gürültüsü, şimşek gibi doğa olaylarından korkmuş ve gerçekleşen bu olayların onları emreden bir güç tarafından yapıldığına inanmışlardır. Bu nedenle insanlar bu bilmedikleri ama inandıkları güce hizmetlerini sunmak için önce avladıkları hayvanların etlerinden bir parça sunmaya başlamışlardır. İnanç ritüellerinin en büyük örneği ateşe tapınmadır. İnsanların inanç sistemleri ile bağlantılı ritüeller düzenlendiği ve günümüzden yaklaşık 100-40 binyıllarında Neandertaller ile başladığı görüşleri bulunmaktadır. Nitekim, Rus bilim insanı Okladnikov A.P tarafından 1938 yılında günümüz Özbekistan Bajsuntau dağ, Teşik-Taş mağarasında bulduğu çocuk mezarı üzerinde yapılan analizlerde kemiklerin Neandertallere ait olduğu tespit edilmiş bu nedenle de Neandertallerin dini inanç sistemlerinin olduğu anlaşılmaktadır.

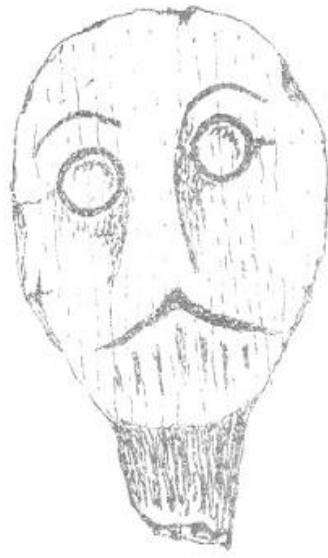
İlk inanç şekilleri **Fetiş**, **Animizm**, **Büyü** ve **Totemizm** olarak tanımlanmaktadır. İnsan çevresinde gördüğü herhangi birşeyi diğerlerine göre daha fazla önemseyerek onu kutsal sayıp inanmasına **Fetiş** denir. Eski göçebelerde ağaç, taş, güneş, ay ve ateşe tapınmak gibi. Animizm ise yine insanın gördüğü nesneler, canlılar ya da yerlerin ayrı birer ruh taşıdığına inanılması olarak açıklanabilir. Bu inancın en büyük örneği ateş ya da aleve tapınmaktır. Ateşin her kötülüğü temizleme gücü olduğu kabul edilir; bu yüzden tanrı olduğuna inanılarak kutsal sayılan ateş üzerine kirli ve pis birşey konulmaz bıçak sokulmazdı. İnsanların yaşamına iyileştirme ruhu çağırma, istemediği birşeyi uzaklaştıracak güçlü bir söze inanmaya ise **Büyü** denmektedir. Ayrıca eski göçebe kavimler bir hayvan, bitki veya herhangi doğal bir nesne ile aralarında akrabalık ilişkisi gibi köklü bir bağ bulunduğuna inanmalarına da **Totemizm** denmektedir. İnandıkları bu nesneye “Onga” adını vermişlerdir (Gerelmaa, 2018).

Yukarıda belirtilen inanç şekillerinin hepsi günümüz Moğolları için de geçerlidir. Moğolların Şamanizm inancına ilişkin en eski örneği Doğu Moğolistan Norivlin Dağ’ında Neolitik döneme ait mezarda bulunmuş (Rehber, 2006: 150) şaman “Onga” denilen gözleri büyük, katlı ay gibi kaşlı, ince düzgün burunlu insan yüzü taş figürindir

(Resim 49). Buna benzer bir örnek de Hitaylar dönemine ait (907-1125) şehir kalıntılarındaki bulunmuş (Altanzaya, 2000: 93) ahşap figürindir (Resim 50). Araştırmacılar bu iki figürin için eski inançlarına, atalarına tapınma ritüellerine sıkı sıkı bağlı olduklarını gösterdiğini özellikle, Şaman ritüellerini ve ruh idolü düşüncesi uygulanarak yaptıklarını belirtmiştir (a.e, 2000: 93).

Resim 49. Neolitik Dönem taş figürin (Onga)

Resim 50. Hitaylar Dönemi ahşap figürin. (Altanzaya, 2000: 98)

Araştırmacılar Onga denilen Şaman idolünün kendi içinde taş, bronz, bakır, demir, keçe ve ahşaptan yapılmış birkaç çeşidi olduğunu söylemektedir. Bunlardan en yaygını ahşap ongadır. Onga iki farklı amaçla kullanılıyordu. **Birincisi**, çadır içinde kullanılan ve bir aile geleneği olarak tapınılan onga, **ikinci** ise , Şamanların atalarını temsil ettikleri ritüelle esnasında ona kıyafetler giydirilip süs eşyaları ile süslendikten sonra bordo ya da siyah renklerde boyanarak kullanılan ahşap ongaydı (Altanzaya, 2000: 96).

Tunç Çağı kültürlerinde Geyik taşı ve Khirgisuur'un yan çevrelerinde yapılmış tapınak yapıları da bilinmektedir. Nitekim bu tapınak yapılarından çok sayıda yanmış kemik ve kömür parçalar ile Khirgisuur'daki yapılardan da at kafatası bulunmuştur (Erdenebaatar, 2004). Araştırmacılara göre bunlar her yılın belli bir zamanında dönemsel olarak atalarının ruhuna tapınma amaçlı yapılan törenler esnasında atalarının ruhunu beslediklerine inandıkları için yakılarak sunulan etli ya da kemikli yemek parçalarıydı. Bulunan at kafatası ve diğer örneklerin araştırma sonuçlarının farklı zamanlara tarihlenmesi de araştırmacıların bu görüşünü desteklemekteydi. Daha sonraları Erken Devletler döneminde Hunlar ay ve güneşe tapmış ve Şaman inançlı oldukları yapılan araştırmalar da ortaya çıkmıştır.

6-8. yüzyıllar arası Eski Türkler döneminde ölen kişilerin gömülmesinin yanı sıra onlar için tapınaklar da yapılıyordu. Tapınağın içerisinde insan figürlü taş heykeller de yer alıyordu. Dönemsel yapılan törenlerde ölen kişinin ruhunun bu taş heykellerin içinde olduğuna inanılıyordu, böylece ölen kişi kendi için yapılan bu törenlere ve sofralara katılabiliyordu (Bayar, 2007). Buna benzer bir örneği 13. yüzyılda Moğolistan'a gelen rahip Carpini'nin "... *Moğollar görünen ve görünmeyen bir dünyayı yaratan bir Tanrı'nın varlığına, ayrıca bu dünyadaki her şeyin onun adaletiyle yerini bulacağına inanırlar. O'na ya dua ederek, ya methiyeler söyleyerek ya da dini ayinler yaparak tapınırlar. Bununla birlikte, keçeden insan suretinde maketler de yaparak bu maketleri yurtlarının girişlerinin her iki tarafına yerleştirirler. Bu maketlerin alt kısımlarına, yine keçeden yapılma ve memeye benzer bir figür koyarlar; Kendi inanışlara göre bunlar sürülerini korur, onların üremesini ve sütlerinin bol olmasını sağlarlar. Bunlara büyük saygı duyarlar. Ayrıca ilk hükümdarları olan Cengiz Han'a hürmet için bir put sureti yaparlar ve bunu saygıyla bir arabanın üzerine yerleştirirler. Ona birçok hediyeler sunarlar ve ayrıca birçok atlar bağışlarlar, ölünceye kadar bu atlara binmeye hiç kimse cesaret etmez. Aynı şekilde ona başka hayvanları da ihsan ederler ve yemek için bunlardan birini öldürürlerse onun kemiklerini kırmadan ateşte yakarlar. Bu suretin önünde güneşe doğru dönerek tıpkı Tanrı'nın huzurundaymış gibi diz çökerler. Bundan başka güneş, ay ve ateşe taparlar ve saygı duyarlar, aynı şekilde*

suya ve toprağa da taparlar. Özellikle sabah kahvaltısından önce yiyecek ve içeceklerinden önce onlara sunarlar (Carpını, 2018: 47-51)...” Orta yüzyıldaki Moğolların kötü olduğunu düşündükleri şeyi iki ateşin ortasından yürüttüklerine dair kayıtlar da (a.e, 2018: 54) bulunmaktadır. Günümüzde inançla ilgili ritüel ve davranışlar yoğun байна та Bunlara aynı ritelleri günümüzde insanlar yoğun bir biçimde takip etmektedir.

4.2.ETNOGRAFİK VERİLERLE KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME

4.2.1. Günümüzde kullanılan at kullanım araç gereçleri

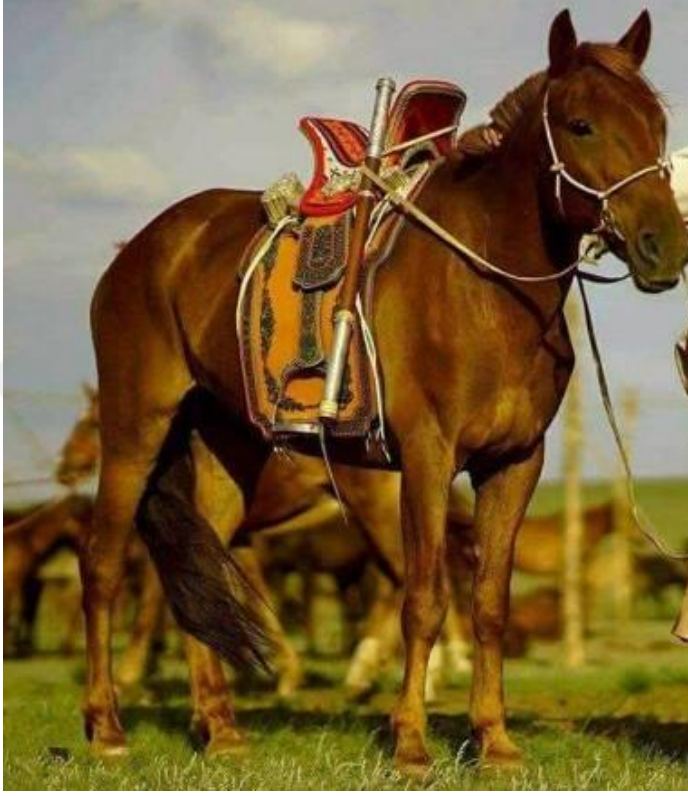
Bozkırda yaşayan göçebeler atların gücünden yüksek ölçüde faydalanmak için birçok araç gereç kullanmışlardır. Yapılan arkeolojik araştırmalardan da kullanılan bu araç gereçlerle ilgili bilgiler günden güne artmaktadır. Eski geleneksel araç gereçler ana şekli bozulmadan günümüz ihtiyaçlarına göre daha çeşitli hale getirilerek kullanılmaktadır. Göçebeler için en değerli hayvan sayılan atın yanı sıra günümüzde binek hayvanı ve taşımacılıkta deve ve sığır da kullanılmaktadır. Genellikle at binek, deve binek ve taşımacılık, sığırdan ise yalnızca taşımacılıkta faydalanılmaktadır.

Moğolistan’ın merkez ve güney kısımlarında deve sırtında yük taşıma çok yaygınsa, doğu Dornod kısımlarında deve arabası, kuzeyde ise sığırın taşımacılık alanında kullanımı yaygındır (Badamkhatan vd, 2012: 134). Araştırmacılar binek atı için kullanılan araç gereçleri ana ve yardımcı olarak iki gruba ayırmaktadır. Bundan eyer ve gemler ana araç gereçlerin önemli bir parçasıdır (a.e, 2012: 134), yular, eyer yastığı, halat, üzengi, üst tepindirlik ve aksesuarları ise yardımcı parça grubu olarak ayrılmıştır. Bu saydığımız ana ve yardımcı araç gereçlerin tümü tam eyeri oluşturmaktadır. Günümüz eyeri biçimlerine göre halha, hasak, buriad, uzemçin ve

dörvid¹⁰ olarak ayrılmaktadır (Gantogtokh vd, 2014). Eyer genellikle huş ağacından yapılır ve kullanımı yetişkinler, bayanlar, çocuklar, yarışlar için ayrı ayrı sınıflandırılmıştır. Yetişkin yaşlı kişinin eyeri orta have geniş arka ve ön haveler alçak şeklinde olup, gümüş aksesuar pek yoktur. Ama genç erkek ve bayanın eyerleri küçük, arka ve ön haveler dik ve gümüş süslüdür. Çocukların ve yarışlarda kullanılan eyerler ise küçük ve alçaktır. Eyeri oluşturan arka ve ön have denilen dik kısma eyer kemik ağacı denir. Genelde bu kısım kırmızı boya ile boyanır ve üst ince kenarı gümüş ya da pirinçten geyik boynuzu desenli olup kemik ve demir çivilerle sabitlenmiştir. Eyeri at sırtına sabitleyen halatlar 40-50 cm uzunluğunda atın karın kısmını incitmeyecek şekilde bağlanır (a.e, 2014).

Binek aletlerinin önemli parçalarından dizgin sığır sırt derisinden yapılır. Tek deri katlı, çift deri katlı ve gümüş dizgin diye üçe ayrılır, ayrıca kullanım bakımından vahşi, binicilik, yarışlar ve iki yaşındaki atlar için diye de kendi içinde ayrımları bulunmaktadır. Tek deri dizgin kırılğan ve çabuk bozulur, çift katlı deri dizgin ise uzun kullanışlıdır. Gümüş dizgin ise sadece özel günler için takılır (Badamkhan vd, 2012: 140). Araştırmacılar Moğol dizginlerinin diğer ülkelerdeki dizginlere göre biraz farklı olduğunu belirtmektedir. Örneğin genellikle Moğol dizginlerde alın kayışsız, bağlama ipleri parça parça olarak yapılır ve dizgin kolları hiçbir zaman düz deriden yapılmamaktadır (a.e, 2012: 140) (Resim: 51).

¹⁰ Günümüz Moğolistandaki soy grupların ismidir ve bazı etnografik malzemelere farklılık göstermektedir.

Resim 51. Özel günler için süslenmiş at.

Son senelerde göç ederken araba kullanımı yaygınlaşmış olsa da , deve ve sığır taşımacılığı hala devam etmektedir, ancak günümüzde deve ve sığır arabası kullanımı ortadan kalkmıştır. Gobi Çölü bölgesinde deve binek ve taşımacılıkta daha yoğunsa olarak kullanılmaktaysa da sığır taşımacılığı dağlık bölgelerde daha yaygındır.

Sığır taşımacılığı için ayrı ve özel olarak kullanılan bir alet yoktur ve eyere benzeyen bir alet kullanılmaktadır. Eyere benzeyen ahşaptan yapılan aletin sığır türü (yak, inek, melez) ve boyutlarına göre ölçüleri değişmektedir. Bunun nedeni yükün ağırlığının dengede tutulması ve sığırın sırt kısmına bağlanan iplerin incelmesini önlemektir (Songino, 1991: 113). Deve sırtında yük taşınırken , yükü vücuttan uzaklaştıran kalkan adı verilen bir anlamda koruyucu kullanılır. Kalkanın devenin vücuduna ve yükü devenin sırtına yerleştirmek için huş ağacından yapılmış 1,5-1,7 m

uzunluğunda merdiven kullanılır (Badamkhatan vd, 2012:150) (Resim: 52). Bizim araştırma yaptığımız bölge göçebelerinde sığır ve deve sırtında taşımacılık yaygın olup genellikle deveyi göç ederken, sığırı ise ahır malzemeleri ve odun taşırken kullanmaktadırlar.

Resim 52. Taşımacılıkta kullanılan sığırlar

4.2.2. Günümüzde kullanılan kıyafetler

Moğollar günümüzde de geleneksel kıyafetleri yoğun bir biçimde kullanmaktadır. Bu da ister 13.yüzyıl ister 17.yüzyıl olsun biçim ve özellik olarak geçmiş zamanlarda olduğu gibi halen kullanılmaya devam eden kıyafetlerin Moğol kültürünün bir parçası olarak nitelendirmemiz gerektiğini göstermektedir. Nitekim Moğol kültürü içinde etnografik olarak birbiri içinde farklılık gösteren grup geleneksel kıyafetlerdir. Moğol geleneksel kıyafetlerinde işlenmiş deri, pamuk kumaş ve ipek üzerine altın, gümüş veya yarı değerli taşlardan süslemelerle desenler yapılmıştır.

Hava şartları, bulunulan ortam ya da yapılan işe göre giyilen kıyafetler de değişmektedir. Yazın ince tek katlı, bahar ve sonbaharda içi pamuklu kıyafetler tercih edilmesine karşın kış aylarında içi kuzu ya da koyun derisi kaplı kıyafetler giyilmektedir.

Şehirde yaşayan insanlar sadece özel günlerde geleneksel kıyafetleri kullansalar bile göçebeler hayatları boyunca sürekli bu geleneksel kıyafetleri giyerler. Nitekim göçebe hayvancılıkla uğraşan ve ata binen göçebeler için kullanıma en uygun giysiler yine geleneksel olanlardır. Bu yüzden göbeçe hayvancılık olduğu sürece geleneksel kıyafetler günlük hayatlarında aradan uzun yıllar geçmesine rağmen değişmeden kullanılmaktadır (Resim: 53).

Resim 53. Halha Moğol kıyafeti

4.2.3. Çadır

Göçebe hayatın en önemli öğelerinden olan çadır günümüze kadar kendi içinde gelişerek kullanılmıştır. Yuvarlak, çok yüksek olmadığından iç alan kullanımı geniş, rüzgara dayanıklı, hava ve ışık girişinin organik malzemedan yapılan üst direk

yardımla sağlandığı, ve üstü keçeyle kaplandığından kışın sıcak yazın ise serin tutma özellikleri bulunmaktadır.

Çadır dış şekline göre Moğol ve Türk diye ikiye ayrılmaktadır. Moğol çadırı kendi içinde halha, oirad ve buriad olarak ayrılır ve bunlar birbirlerinden etnografik farklılıklar gösterirler. Genel olarak biçim, yapım tekniği ve kullanılan malzemelerde bölgeden bölgeye görülen farklı özellikler bulunsa da çadır yapımı ile ilgili temel unsurlar ilke olarak aynıdır. Günümüzde kullanılan çadır erken dönem çadırlarından çok da farklı olmayan yalnızca günümüz ihtiyaçlarına göre içinde kullanılan eşyalar ve süslemelerinde birkaç ekleme ya da değişiklik yapılarak kullanılmaktadır. Örneğin; çadır içindeki ateş yeri değişmediği sadece yerine fırın ya da baca konması; ya da kapının keçe veya deri ile kaplanması yerine ahşap kapı kullanılması gibi.

Çadır ile birlikte değişmeden yaygın olarak kullanılan bir diğer şey de keçeden yapılmış çadır örtüsü ya da desenli keçe kullanımıdır. Keçe üzerine herhangi bir kumaş kaplanmadan deve yününden yapılmaktadır. Hatta yatak için kullanılan döşek bile keçeden yapılır ve üzeri ince bir kumaşla kaplanarak kullanılmaktadır. Bunun dışında oturmak için dikilmiş tek kişilik keçeler de halen yoğun olarak kullanılmaktadır.

4.2.4. Beslenme

Moğollar için beslenme ve yemek kültürü diğer ülkelere göre çok zayıftır. Bugüne kadar Moğolların yemek kültürü hakkında yapılmış bir araştırmaya da pek rastlanmamaktadır. Orta Asya'da olduğu gibi göçebe hayvan yetiştiriciliğine bağlı olarak hayvaların etinden ve sütünden hazırlanmış yemeklerin tüketimi gelenek olarak günümüze kadar gelmiştir. Moğolların geleneksel yemekleri aşağıda madde başlıkları halinde sıralayabiliriz:

- Beyaz yemek
- Etli yemek
- Karışık yemekler

- Yemek katkıları
- Çay ve içecekler
- Günlük yemekler ve düzeni
- Özel günler için yemek
- Yerleşik veya şehirli insanların yemekleri (Badamkhan vd, 2012: 207)

Tüketilen yemekler yukarıdaki gibi genel bir sıralama yapsa da bazı bölgelerde çevre, iklim ve hayvanların yerleşme durumlarına göre farklılıklar görülmektedir. Örneğin; Gobi Çölü Bölgesinde deve sütü ve eti, bozkır bölgesi ise inek ve sütünü daha çok kullanırlar. Bu durum bizim araştırma yaptığımız günümüz göçebeleri içinde de gözlenmiştir. Araştırma yaptığımız bölgede inek sütünün diğer hayvanların sütüne oranla daha çok kullanılması ile özellikle koyun ve keçinin et olarak tüketilmesi bölgede bol bulunmasından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda deve bölgede daha nadir bulunan bir hayvan olduğundan yalnızca taşımacılıkta kullanılmaktadır.

Günümüz göçebeleri özellikle kış aylarında çoğu zaman bol etli yemek yer yazın ise bol süt içerler. Yemek için et dışında ek malzemeler çok kullanılır ama pirinç kullanımı çok yoğun değildir. Eski göçebe topluluklar evcilleştirdikleri hayvanların yanı sıra avladıkları hayvanlardan da besin olarak faydalanıyordu, hatta etlerin çoğunun av hayvanlarından sağladıkları ile ilgili belgeler de bulunmaktadır. Avlanma günümüzde eskisi gibi gıda amaçlı olmasa da bazı bölgelerde devam etmektedir.

Yukarıda Papa İnnocentius'un elçisi Plano Carpini'nin 13. yüzyılda Moğolistan'ı ziyaretinde yemek hakkında kayıtlarından bahsetmiştik. Buna benzer bir durum günümüz göçebelerinde de izlenmektedir. Nitekim günümüz göçebeleri de at sütünün kendilerini tok tuttuğunu ve bu nedenle gün içinde pek fazla acıkmadıklarını söylemektedir. Hatta kahvaltıda kaynamış bir bardak inek sütünün yanında az miktarda kaymağa birşeyler karıştırıp tükettiklerinde yoğun ve yorucu geçen günün akşamına kadar hiç birşey yemeden geri dönerler. Ancak akşam mutlaka bol etli yemek yerler. Bahsettiğimiz etli yemekler bazen kemikli etin haşlanarak yenmesi bazen de

haşladıkları bu etin yanında mutlaka et suyunun içilmesi şeklinde tüketilir. Kısacası beslenme alışkanlıkları eski geleneklerin değişmeden devam ettiğini göstermektedir.

4.2.5. İnanç ve ritüel

Günümüzde Moğollar Budizm etkisine girmiş olsa bile yukarıda değindiğimiz inanç ve ritüelleri halen devam etmektedir. Ateşin her kötülüğü giderdiği inancı doğrultusunda insanlar ona ilişkin her ritüeli halen sürdürmektedir. Bunlar dışında göçebeler güneşe, aya, ateşe, suya ve toprağa da tapmaktadır. Her yılın belirli bir zamanı yapılan kutsal törenlerde yemekler hazırlanır; yapılan bu tapınma törenlerinde kendileri yemek yemeden önce ilk olarak mutlaka taptıkları nesneye yemek sunarlar. Her bir göçebe aile bir at ya da başka bir hayvanı sürü koruyucu olarak seçer ve o hayvana ölene kadar dokunmadan tapar ve seçilen hayvan ailenin Onga idolü olarak kabul edilir. Tüm bu inançların yanı sıra en eski inanç şekillerinden animizmin de halen devam ettiği, bir dağının sahibinin beyaz tavşan, bir diğerinin de geyik olduğundan bahsedilmektedir. Bu ritüel ve inanç törenlerinin hepsi eskiden günümüze kadar devam eden gelenekler doğrultusunda yapılmaktadır.

SONUÇ

Moğolistan Orta Asya'nın merkezinde yer almaya olup, Rusya ve Çin ile komşu denize çıkışsız bir ülkedir. Ülkenin coğrafyasının büyük bölümü yayla görünümünde olmakla birlikte yer oluşumu deniz seviyesinden yüksekte bulunduğu için yazları sıcak ve kurak kışları ise çok soğuk ve uzun geçen sert bir karasal iklime sahiptir . Moğolistan toprak ölçüsü olarak dünyada 19'cu sırada yer almasına rağmen nüfus sayısı 3 milyondur. Ekonomi madencilğe ve havancılığa dayalı olduğu için halk yerleşik ve Göçebe olarak iki farklı şekilde hayat sürmektedir.

Moğolistan toprakları göçebe kültürün izi silinmediğinden dolayı derin bir tarihe sahiptir. Bu nedenle, halklar kendilerine “Göçebe Kültürlü Uygarlık yada keçeli millet” olarak adlandırırlar . Bu topraklarda, insana ilişkin en eski bulgular GÖ 750.000-800.000'lere kadar inmektedir. Bayanhongor Aymak'ta yer alan Tsagaan Mağarası tabakaları yıllarca araştırılan araştırmalar sonucunda belirlemiştir. Araştırmacılar Moğolistan topraklarının Alt Paleolitikten Orta yüzyıla kadar binlerce yılların arkeolojik eserlerine sahip olduğunu söylemektedir.

Moğolistanda ilk arkeoloji araştırması 1889 yılında, Rus bilim insanı N. M Yadrintzev'in, Orhun gölü vadısından Eski Türkler ile ilgili bilinmeyen bir yazıt eser bulup, aynı zamanda Moğol İmparatorluğu'nun başkenti Kara Horum şehri kalıntısına arkeolojik kazı yapılarak başlanmıştır. O zamandan beri arkeoloji çalışması devamlı olarak yavaş bir şekilde ilerliyerek günümüze kadar gelmiştir.

Bu tez çalışmanın esas amacı etnoarkeoloji bağlamında, günümüz göçebe yaşam biçimlerini etnografik bakımdan araştırılmak ve bu toplumların sosyo-kültürel yapıları ile yerleşim biçimleri üzerinde araştırmalar yapılarak belgelenmesidir. Bu çalışmayı yürütebilmek için uygun bir bölgeyi seçmek gerekmektedir. Moğolistan'ın büyük ve geniş bir ülke olduğu ve her yer de göçebelerin olduğunu gözünde bulundurulduğunda, çalışmayı sınırlandırmak gerekeceği rahatlıkla anlaşılabacaktır. Bölge seçiminde, ulaşım ve konaklama Bundan dolayı Hövsgöl aymak, Tsetserleg sum, Tahilt denilen yeri veya

uzaktan akrabalarımın olduğu yerleri seçmemiz çok uygundu. Diğer tarafında o bölge Moğolistanın coğrafya, etnografya, kültür ve insanların yaşam tarzları olarak değişik bir atmosföre sahiptir. Ayrıca seçilen alan hem başkentten hem kalabalık şehirlerden uzakta olduğu için çalışmaya uyum sağladı.

Seçildiğı yeri Kövsgöl denir. Moğolistan'ın en temiz gölü olan Hösvöl gölü ve yer oluşumu orman bozkır bitki örtüsü olduğu için meşhurdur. Bunun dışından etnofrafik açıdan bir kaç farklı soy gruplar da yaşamakta olup, en saf şaman bölgesi olarak bütün Moğollar tarafından bilinmektedir. Bizim çalışmayı gerçekleştirdiğimiz yerde, Moğolların 20 farklı soy gruplarından bir olan “Hotgoid” denilen soylular yaygındır. Moğolistan etnografya çalışmalarında Hotgoid soyları ayrı bir soy grup adı olarak belgelenmişse de, onlar hakkında etnografya açıdan incelenmiş bir araştırma yoktur. Bu yüzden bu çalışma Hotgoid soy gruplarının ilk etnografya çalışması olmuştur.

Çalışmayı yaparken , göçebe aile üyesi olarak onlarla birlikte yaşadık. Onların günlük işlerine yardım etmeye, denemeye, sorgulamaya, onların hareket, davranışları doğrudan gözlemeye ve belgelendirmeye çalıştık. Elde edilen bilgilere göre Moğolistan göçebeliği daha net tanımamızı sağlanmıştır. Onların yerel bir özelliğı her göçebe aile mümkün oldukça beş çeşit hayvanları yetiştirmeye çabalaması dışında açık mera otlatma sisteme dayanmaktadır. Bu da göçebelik yaşamı için büyük bir özelliktir. Yani hayvanlar yılın her bir ortamda kendi ayaklarıyla serbest gidip otlanmaktadır. Bundan dolayı insanlar hayvanlara uygun yerleri takip ederek yaşamaktadır. Dolayısıyla, insanlar sürekli hareket veya göç ederek yaşadığı için her zaman taşınmaya ve yaşamak da rahat uygun bir ev olması bir şarttır. Bu nedenle onlar için çadır en uyumlu klasik bir oturmudur. Zira, çadır bir yeri kazmadan kurabilir ve bir izi bırakmadan tanışabilir olduğundan önemlidir. Çünkü, göçe aileler belli bir süreçte göç ederek yaşıyorsa bile bir yeri her zaman geri dönüş içinde kullanmaktadır. Bundan dolayı oturduğu yerlerden zarar vermeden yaşamak onların diğer özelliğı olduğu gözlenmektedir. Bunlar dışında Moğolistan karasal sert bir iklimli olduğundan kışın çok soğuyu geçirmektedir. Bu

yüzden göçebeler göç etmeden 3-4 ay kadar en uzun süre bir yerde kalmaktadır. Bunu kışlık konağı denir, kışlık konağı onların hiç bir yere taşınmayan bir sabit yerdir. Ama kışlık konağından diğer yerleri pek belli olmayıp, aşırı büyük ahır yada her zaman duran sabit birşeyleri kullanılmamakta olduğunu gözlenmektedir.

Etnografya çalışmayı gerçekleştirdiğinde insanların geçmişten bu yana göçebe bir yaşam sürdüğü Moğolistan'daki göçebe toplumları inceleyerek toplanan verinin arkeolojik kayıtlarla karşılaştırılmasını ele alınmasıydı. Çünkü geçmişteki yaşamı daha doğru kurgulanmak veya yorumlamak için günümüzdeki göçebe yaşamı iyi anlaması gerekmektedir. Zira, arkeolojik bakımında Moğolistan gibi eskiden biri göçebelerin izi ile dolu yerde bu günkü göçebeleğin cinsi anlamak çok fayda etmektedir. Çalışmada etnografya bakımında elde ettiği bilgileri Moğolistanda bulundu bazı arkeoloji bulgulara karşılaştırırken eski göçebe topluluk'ların bıraktı eserlerden örnek olarak bir kaç buluntulayla karşılaştırmıştır. Karşılaştırmaları sırasında aldığımız tüm örneği bütün tarih süreçte pek değişiklik olmadığı fark edilmektedir. Bunun dışında, yiyecek ve hayvanlardan faydalamada bir değişim olmadığını gözlenmekte ve yeni keşif edilmiş bir durum gözlenmemektedir. Tabi moderin zaman geçtikçe gelişip değişen çok durumlar olmuştur. Ama fazla bi şekilde değişiklik gözlenmemektedir. Zira, araştırma sırasında belli bir dekkat alındığı bir durumu göçebeler yeni uygulamaları araştırıp onu hayatta gerçekleştirmeyi pek tercih etmemekdir. Tercih etse bile onların hayatına uyumsuz yada kullanışsız olduğu fark edilmiştir. Bundan dolayı olduğu gibi onların bildiği yaşam biçimi uzun zamanki tecrübeden oluştuğu sağlam bir şekli olduğunu görebilmektedir. Bunun dışında hayvan türler lerde söz konu olduğu 5 çeşit hayvan at, inek, deve, koyun ve keçilerden başka bir hayvanı evcileştirmiş olmaması da bir dekkat edilicidir. Üstelik, bir göçebe tarım yapmaya denemiş olayı da hiç izlenmemektedir. Ama İnanç konusunda günümüz Buddizm'in etkisine girişede eski inacini yoğun kullamakta olduğunu tespit edilmiştir.

Günümüze kadar dayanan göçebe yaşam tarzı, geleneksel kültürlerinin en eski şekliğine saklama özelliği belki doğal koşul, yer oluşum büyük nedeni olmuştur. Bundan

dolayı açık mera otlak hayvancılığı da en uygun sonuç olmuştur. Diğer bir tarafında, göçebe hayvancılığı olduğu sürece bu yaşam tarzı oldu gibi devam edeceğini de gözlemiştir. Yine de hızlı gelişen modern dünyada ne zamana kadar olduğu gibi göçebe hayat devam edeceğinide belli değildir.

Son olarak bu tez çalışması Moğolistan için ilk etnoarkeoloji çalışmayı denemiş olduğu için bıraktığı konu, soru, çalışma yetersizliği vb bir sürü eksiliği olmuştur. Belki daha çok sorularıda da getirecektir. Ama ileride daha net ince çalışma yapabilmemizde bir örnek ve yol açılmıştır. Bunun dışında Türkiye'deki Moğolistan hakkında araştırmacılar için Moğolistan'ın tarih yapısı ve göçebelik hayatı daha yakında doğru belgilere ulaşabilmeniz de küçük ölüçe katkı sağlayacaktır.

BİBLOGRAFYA:

Amgalantugs, Ts.

- 2014 Günümüzde yapılan Khirgisuur Çalışmaların sonucu. // **Tunç, Erken demir Çağ ve Hunlar'dan önceki kültürlerinin araştırması.**
Bilimsel çalışma, Konferansı Editören: Eruul-Erdene, Ch. s 98.

Amartuvshin Ch., N. Batbold, G. Eregzen, B. Batdalai

- 2015 **Çandmanı Har Uuliin Arkeoloji Kültürleri I. UB.**

Amartuvshin, Ch.

- 2004 Moğolistandaki Khirgisuur Eserleri.// **The Ceremonial Archaeology in Prehistoric and Ancient Age. The Institute of Culture Properties,**
Hanyang University. s 61- 67, Bucheon.

Altanzaya L., L. Erdenebold

- 2000 Herlen Bars Şehirin Çevresinde Bulunduğu Ahşap Onga Hakkında
//**Studia Archeologica Institute Archaeologici Academiae**
Scientiarum Mongolicae Tomus (XX), Fasciculus.7, s, 93- 98.

Aytekin KALKAN

- 2009 Etnoarkeolojinin Anadolu'da Uygulanabilirliği. Yüksek lisans tezi, s 5

Astaşkın A.B., Derevyanko A.P., A.D. Milov

- 1993 EFR-datirovaniya: sravnenie dannih fo datirovaniyu kostnih ostatkov na
arheologičeskom famyatnike Orhon-7 (Mongoliya) EFR n C-14.
Altaika. s 9-16.

Batsuren, B.

- 2014 “Eski Çin kaynaklarında Göçebelerin ilk kayıt edilmiş”. // **Tunç, Erken demir Çağ ve Hunlar’dan önceki kültürlerinin araştırması**. Bilimsel çalışıma Konferansı, Editören: Eruul-Erdene, Ch. s, 131, 132.

Bayar, D.

- 2007 **Moğolistan’ın Arkeoloji Bilimi**. “Büyük Moğol İmparatorluğu dönemin taş insanı”. Editören: Tseveendorj D., U. Erdenebat.

Batsukh, D.

- 2014 Moğolistan’daki Pazırık Dönemin Kurgan Mezarı Araştırması. // **Tunç, Erken demir Çağ ve Hunlar’dan önceki kültürlerinin araştırması**. Bilimsel çalışıma Konferansı, Editören: Eruul-Erdene. Ch s 49-59.

Batbold, N.

- 2011 **Moğolistan’ın Kaya Resim Araştırması** (Göbiçölü bölgesinden bulunan kaynaklardan). Doktora tezi, UB, 1.

Bayarsaikhan, J.

- 2014 Geyik Taş Kültürün Tarihlendirme Konusunda. // **Tunç, Erken demir Çağ ve Hunlar’dan önceki kültürlerinin araştırması**. Bilimsel çalışıma Konferansı Editören: Eruul-Erdene, Ch. s 87.

- 2014 Orta Yüzyıldaki At Kullanım Araç Gereçleri // **Bozkırın Atlı Kahramanların Mirası**. Editören: Turbat Ts., U. Erdenebat.

Clottes J., J. Guilaine, D. Simonnet, A. Langaney

- 2006 **İnsanın En Güzel Tarihi**, A. Çaykara (Çev), Türkiye İş Bankası Kültür Yatınları, İstanbul.

Dorj, D.

1971 **Neolit Vostochnoy Mongolii**, Ulanbator.

1969 Doğu Moğolistan'daki Neolitik Dönemin Mezarı ve Yerleşimi.// **Bilisel Akademinin haberi, No3**. Ulanbator.

1991 Orta ve Üst Paleolitik Çağı'daki Moğolistan// **Bilisel Akademinin haberi, No3**. s 76, Ulanbator.

Delgerjargal, F.

2011 **Hunların Tarihi ve Mirası**. Ulanbator.

Derevyanko A.P., D.Tseveendorj, D. Olcen, P. Peevs, A.İ. Zenin, A.İ Krivoşafkin, V.F. Milnikov, B. Gunçinsuren, Ya. Tserendagva
1996, 1997-1998,

2000 **Arheologičeskoy issledovaniya Rossiisko Mongolsko Amerikanskoy ekspeditzi v Mongoli**, Novosibirsk.

Derevyanko A.P., Petrin B.T

1990 Stratigrafiya paleolita Yujnovo Hangaya (Mongoliya) Hronostratigrafiya paleolita Severnoi Tsentralnoy I Vostochnoi Azii I Ameriki Novosibirsk, s 70.

Derevyanko. A.P, B.T. Petrin, D.Tseveendorj, E.B. Devyatkin, B.E. Lareçev, R.S. Vasilisiebckii A.İ. Zenin, S.A. Gladışev

2000 **Paleolit i neolit severnovo poberejıy Dolinı Ozer**. Novosibirsk.

Derevyanko. A.P., D.Tseveendorj, D. Olcen, V.T. Petrin

- 1998 “Periodizatsiya i hronologiya paleolita v Mongolii”. **Studia Archeologica Institute Historiae Academiae Scientiarum Mongoli**, Tomu XYIII, F-2, UB, s 13.

Derevyanko A.P., Petrin B.T

- 1995 “İssledovaniya peşernovo kompleksa Tsagaan- Agui na yujnam pase gobiiskovo Altay v Mongolii”. Novosibirsk.

Derevyanko A.P., D.Tseveendorj, D. Olcen, V.T. Petrin

- 1996 Arheologičeskie issledovaniya Rossiisko-Mongolisko-Amerikanskoi eksfedsitsii v Mongolii 1995 g. Novosibirsk

Derevyanko A.P., D.Tseveendorj, D. Olcen, V.T. Petrin

- 1997 Çihen Mağarasında yapılan taş devri araştırmanın ön raporu. // **Studia Archaeologica Institute Archaeologici Academiae Scientiarum Mongolicae**. Tomus. XVII, Fasciculus 1. s 3-7.

Eregzen, G.

- 2014 “Ata Hunların Tarihi, Arkeolojik Verilerden Çıkarılması”. // **Tunç, Erken demir Çağ ve Hunlar’dan önceki kültürlerinin araştırması**. Bilimsel çalışıma Konferansı, Editören: Eruul-Erdene. Ch s 109-113

- 2016 Moğolistan’ın Eski Mezeri Eserleri.// **Moğolistan’ın Arkeoloji Merası**. Resim Katalok, Cild III.

Egiimaa, Ts.

- 2011 Hunlarının Kiyafetleri// **Hunların Merası/ Treasures of the Xiongnu.**
katalogu, Editören: Eregzen, G.

Enkhbold, S.

- 2015 “At Kullanımın Geleneksel Araç Gereçleri”. // **Göçebelerinin Mirası Araştırmaları Dergis**, Tomus XVI, Fasciculus 27. UB, s 279.

Erdenebaatar, D.

- 2014 “Moğol toprağındaki Tunç Dönemin Kùltürleri”. // **Tunç, Erken demir Çağ ve Hunlar’dan önceki kùltürlerinin araştırması.** Bilimsel çalışıma Konferansı, Editören: Eruul-Erdene. Ch s 119, 121, 127.

- 2003 “Mönkhhairhan Kùltürü, Tarih Araştırması”.// **Studai Historica İnstituti Historiae Academiae Mongoli.** Tom XXXIV. Fasc.1. UB, s 8-10.

Erdenebaatar. D. A.A. Kovaliyev

- 2007 “Moğol Altay bölgesindeki Arkeolojik Kùltürleri”. // **Mongolian Jurnal of Anthropology, Archeology and Ethnology**, Vol.3, No:1(287),
s 35, 39

Erdenebaatar D., A.A Kovalyev

- 2007 Tévsh Kùltürü// **Sosyal Bilimler Estitüsü Bilimsel Araştırma yayınları.**
№4(3) Ulaanbaatar Üniversitesi, s 6, UB.

Erdenebaatar D., Galbadrakh B, Takahama Shu, Hayashi Toshio.

- 2004 Permanent Archaeological Joint Mongolian and Japanese Mission 2005.
// **Preliminary Report on Archaeological Investigations in Mongolia,**
Newsletter on Steppe Archaeology.

Eray Alaca

2016 **Orta Asya'dan Günümüze Türk Tarihi ve Kültürü.**

Ankara, yayınevi, 430 67 51, s 3.

Fairservis, A.

1993 "Archaeology of the Southern Gobi of Mongolia". **Carolina Academic Press**, Durhan, North Carolina.

Ganbold, J.

2004 Tunç Çağın Bazı Kavimler Hakkında. // **Studia Historica**, Tom-XXXV, Fasc-1. Ub.

Gumilev, L.N

2005 **Hunlar**. Ruscadan Çeviren D. Ahsen BATUR, Dördüncü Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul.

Hikmet YAZICI, Serpil REİSOĞLU, Fatma ALTUN

2012 Etnografik Araştırmacının Değerleri İle Araştırma Yöntem ve Sonuçları Arasındaki İlişki. **Batman University Journal of Life Sciences**, Volume 1, Number 1.

Kradin NIKOLAY.N

2016 "Nomads", The Encyclopedia of Empire, First Edition. Edited by John M. MacKenzie. John Wiley & Sons, Ltd. Published 2016 by John Wiley & Sons, Ltd. DOI: 10.1002/978118455074. weoe 171

Khazanov ANTOLY.N

2015 **Göçebe ve Dış Dünya**. Çev. Ömer Suveren, 1. baskı, İstanbul.

Kovalev Alexey

- 2015 **Earliest Europeans In the Heart of Asia:** The Chemurchek Cultural Phenomenon. Part two. Excavations in central part of Mongolia Altay and in headstream of Khovd river; sites and finds in Xinjiang and in outlying regions. St. Petersburg.

Molodin, V.İ., D. Tseveendorj, H. parzinger, L.A. Prasolova, M.A. Potomov, V.İ. Evsikov

- 2010 Olon Güğr gölü -10 denilen yerdeki Pazırık kurgandan bulunduğu deri kıyafetin şekli ve oluşumunun karşılaştırması “Mongolanthropus”,
//**Studia Archeologica Institute Archaeologici Academiae Scientiarum Mongolicae.** Tomus (IX) XXIX, Fasciculus.12. UB, s 206.

Mehmet ÖZDOĞAN

- 2016 **Elli soruda arkeoloji.** Yedi renk BasımYayın ve Filmcilik Ltd. 6 baskı, İstanbul Kasım.

Michel Louis Seferiades

- 2014 An aspect of Neolithisation in Mongolia: the Mesolithic-Neolithic site of Tamsagbulag (Dornod district). Documenta Praehistorica XXXI. s,139-149

Okladnikov, A.P

- 1974 Poselenie kamennogo veka na gore Here-Uul (Vostochnaya Mongoliya) i dokeramicheskie kultury Yaponi // **İstoriko-Pilologicheskie İssledovaniya.** Sb.statei pamyatı akad, s 322-338.

Okladnikov, A.P

1981 **Paleolit Tsentralnoy Azii. Moiltiin am.** (Mongoliya). Novosibirsk.

1972 Tsentralnoaziatskii oçag pervobitnovo iskusstva (peşernie rospitsi Hoit-Tsenher agui (Sengri) Zapadniya Mongolii). Novosibirsk

2000 **Tarihin Şafağında İç Asya** Çev. Alaadin Şenel, Erken İç Asya Tarihi, Der. Denis Sinor. İstanbul: İletişim Yayıncılık. 65-118

Okladnikov A.P, R. S Vasileyeysi

1982 Novie İssledovaniya Arşan Had v Mongolii. Izv. **SO AH SSSR. No 6, 2, Seriya obşestvennih hayk.** Novosibirsk.

Plano Carpını

2018 **Moğolistan Seyahatnamesi.** 13. Yüzyılda Avrupa'dan Orta Asya'ya Yolculuk.Tercümen ve Notlar, Ergin Ayan. Kültür Bakanlığı Yayıncılık Baskı 1. İstanbul, Ağustos,

Perlee, KH.

1959 Hitaylar ve Onların Moğollarla İlişgili Olması.// **Studia Historica İnstitute Historiae Comiteti Scentiarum Reipualica Populi Mongoli.** Tomus 1. Fasc 1. UB

Shinekhuu, M.

1980 Orhun-Selenge Runik Yazılı Yeni Eseri// **Studia Historica İnstitute Historiae Comiteti Scentiarum Reipualica Populi Mongoli.** Tomus VIII. Fasc 1. UB

Shastinoy. H.P

1957 Puteşestviy v vostoçnie strani Plana Karpini i Rubruka. Pedaktsiya, vstupitelinaya statiya i primeçaniya. s 100

Tanyol, T.

2000 **Mağara Resimlerini Okumak**, Sanat Dünyamız Yapı kredi Yayınları, İstanbul

Tsogtbaatar, KH.

2017 Dinozor İzleri Araştırma Projenin Sonucu: “Dinozor İzlerli Vadisesi” Jeoparkı Turizme kullanma İmkânı. **Proceeding of the Mongolian Academy of Scienses**. Vol. 57, No 02 (222), 86.

Tseveendorj, D.

1995 “Moğolistan’ın Arkeoloji Araştırması” // **Studia Archeologica Instituti Historiae Academiae Scientiarum Mongoli** UB., tXY, f-1

2003 “Moğolistan’ın arkeolojîğine yeni bulunduğu sanatsal buluntular” // **Studia Archeologica institute Archaeologici academiae Scientiarum Mongolicae**. Tomus (XXI), Fasciculus.4, s, 55.

1981 MZTSHE’nin Peleolit araştırma raporu

1983 **Moğolistan’ın Tarih Öncesinin Sanat tarihi**. UB.

1988 Çok Katman Kültürlü Raşaan Had.// **Bilimsel Akademi haberi**. No1, s 64-66, Ulaanbaatar.

1992 Rock Art and the Orgigins of Cattle-Breeding in Mongolia.// **East and West**, vol. 42, No. 2/4, Rome, s 443-449

- 2007 **Çandmanı Kültürü.** Düzeltilmiş ikinci baskı, UB.
- Tseveendorj D., D.Bayar, Ya. Tzerendagva, Tz. Oçirhuyag
2003 **Moğolistan'ın Arkeolojisi.** UB,
- Tseveendorj D., Y. Coppens
2007 “Discovery of Archic Homo Sapiens Skullcap in Salkhit” // **Studia Archeologica Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Mongolicae** UB., Tomus (IV) XXIV, f-2, s 13.
- Tseveendorj D., D. Dorj
1978 **Moğolistan'ın Paleolitik.** UB, s 94-95
- Tseveendorj, D., N. Batbold, Ts. Amgalantugs
2005 En Eski Moğol kişi veya “Mongolanthropus”, // **Studia Archeologica institute Archaeologici academiae Scientiarum Mongolicae.** Tomus (III) XXIII, Fasciculus.1, s 2
- Tseveendorj D., Y. Coppens
2007 “Discovery of archaic Homo sapiens skullcap in Salkhit”, // **Studia Archeologica İnstitute Archaeologica Academiae Scientiarum Mongolicae.** Tomus. XXIY, Fasc 2, UB.
- Tseveendorj D., Kubarev V.D., Yakobson E., Ochirkhuyag Ts
2003 Moğol Altay'nın Tzagaan Salaa, Baga Oygat Kaya Resimlerindeki Sığır Hakkında.// **Studia Archeologica İnstitute Archaeologici Academiae Scientiarum Mongolicae.** Tomus. I (XXI) Fasc. 2. UB, s 22-42

Tseveendorj D., Ch. Amartuvshin

2007. Hun Kurgan Mezarın Araştırma Özeti. **Moğolistan Arkeoloji Bilmi**,
Editören: Tseveendorj. D, U. Erdenebat. s 35, UB.

Tseveendorj D., B. Gunchinsuren, B. Tsogtbaatar

2007 Tarih Öncesi Dönemi Araştırması. **Moğolistan Arkeoloji Bilmi**,
Editören:Tseveendorj. D, U. Erdenebat. s 12, UB.

Tseveendorj D., D. Bayar, U. Erdenebat

2007 Moğolistan'ın Eski Şehir Araştırması // **Moğolistan'ın Arkeoloji Bilmi**.
Cild № 3 Editören: Tseveendorj D.,U. Erdenebat. UB, s 105-110.

Turbat, Ts.

2016 **Moğol Altay Sonsuz Buzulun Kuranı**. Moğolistan'ın Pazırık Kültürü,
Sergi kataloğu, UB.

2014 “Hemtseg Arkeoloji Kültürünün İsmi Kontrol Edilmesi”. // **Studia
Archaeologica Institute Archaeologici Academiae Scientiarum
Mongolicae**. Tomus. XXXIV, Fasciculus 1-31, UB, s 110, 109-116.

2004 **Hun dönemindeki Sıradan bir Halkının mezarları**. Doktora tezi, UB,
s 6.

2016 Moğolistan'ın Geyik Taşı// **Moğolistan'ın Arkeoloji Merası**. Resim
Kataloğu, Cild II, UB.

Turbat. Ts, B. Battabayar

2010 “Moğol Altay'dan keşedildiği Erken Demir Çağ'ın insan biçimi taşlı
kompleks”. // **Studia Archaeologica Institute Archaeologici
Scientiarum Mongolicae**. Tomus. (IX) XXIX, Fasciculus 1-21. UB,
s 150, 158.

Turbat Ts., Ch. Amartuvshin, U. Erdenebat

2003 **Eg Gölü Vadisedeki Arkeolojik Kalıntılar.** (Tunç Çağından Moğol İmparatorluğu kadar), UB.

2011 Hunların toprak kaleli şehri.// **Hunların Merasi.** Editören; Eregzen. G, s 80.

Vadetskaya, E., A. Polyakov, A.N. Stepanova

2014 Svod Pamyatnikov Afanasiyevskoy Kulturi. Barnaul.

Volkov, V.V

1967 Bronzovii i Rannii Jelaznii vek Severnoy Mongolii. Ulanbator.

Yanz L., Elston R.G., Burr G.S

2009 “Dating Northeast Asian surface assemblages with ostrich eggshell: implications for palaeoecology and extirpation”. **Journal of Archaeological Science** 36, s, 1982-1989.

Viktorova. L.L

1980 Mongolii. Proishozhdenie naroda i istoki kulituru. s 40.

Şeyda BÜYÜKCAN SAYILIR

2012 “Göçebelik, Konar-Göçerlik Meselesi ve Coğrafı bakımında Konar-Göçerlerin Farklılaşması”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, XII/1, s 566.

Lkhagvasuren, B.

2009 Moğolistan Bozkır ve Gobi Çölündeki toynaklıların kaynak değerlendirmelerinin toplu raporu. **Moğolistan Bilimsel Akademisi, Biyoloji Enstitüsü**, UB.

Cild Kitabilar ve İstatik Kaynakları:

- 2014 **Hövsgöl aymak İstatistik Verisi.** s 6
- 2016 **Human Develoment Report.** CIA World Facbook.
- 2015 **Mongolian National Yearbook.** s 9, 13
- 2016 “Moğolistan’ın Bölgesel Gelişminin Birlik Araştırması” **Jayka Japon**
Uluslararası İş Birleşim Kurumu, Proje Raporu
- 2002 **Mongolistan’ın Tarihi.** Cild I, Editör. Tseveendorj. D, UB.
- 2012 **Moğolistan’ın Etnografya Çalışması.** Cild I. Editör. Badamkhatan.
S, G.Tserenkhand.Yayın evi Monsudar. Düzeltilmiş başk1, UB
- 2011 **Moğolistan Milli Müzesi rehber kitabı.** Ana yayıncı. Bayar. D,
D. Tseveendorj
- 2006 **Moğolistandaki Kültürel Mirasi Korunması.** Rehber Kitabı, UB.
- 2016 **Moğol Atlarının Atla İlgili Kültürlerden.** Sergi kataloğu, UB.

Web Kaynakları:

“Pazırık Kültürü”. Moğolistan Tarihi Sözlüğü, Bilimsel Akedemisi, Arkeoloji,
Tarih enstitüsü’nün resmi sitesi. <https://mongoltoli.mn/history/>.

Etnography <http://www.wiki-zero.net>.

Gerelmaa, G. Eski Moğollar’ın İnanç Şekilleri. Ders notu

(<https://www.slideshare.net/gbd01/ss-10643392>). Ekim, 2018.

Horses Have Had Dental Appointments in Mongolia for Over 3,000 Years
<https://www.livescience.com/62974-oldest-horse-dentistry-on-record.html>.

Muhtar KULTU. “Anadolu Göçer Kültürü...sınırlar çizilmeden, duvar örülmeden....”
Ankara Üniversitesi Açık Ders Malzemeleri. <https://acikders.ankara.edu.tr>

Özhan ÖZTÜRK. İskitler: İskit tarihi, İskit kültürü, İskit habileler, İskit genetiği.
ozhanozturk.com

Sergen Çirkin . Kelteminar Kelteminarkültürü MÖ. 5. bin.
<http://turkistanarkeolojisi.blogspot.com/2012/01/kelteminar-kulturu-mo5-bin.html>

Turbat, Ts. “Erken Demir Çağ Arkeoloji Eserleri”, Moğolistan Tarihi Sözlüğü, Bilimsel
Akademisi, Tarih enstitüsü’nün resmi sitesi. <https://mongoltoli.mn/history/>.

Yablonsky, L.T “The Archaeology of Eurasian Nomads”,
<https://www.eolss.net/Sample-Chapters/C04/E6-21-02-05.pdf> , s 1-2.